

Kleikoorts

Kleikoorts. Economie en politiek in Tegelen 1870-1900 verscheen bij uitgeverij
ShinZ te Venlo.
Tekst: Willem Kurstjens
Fotobewerking: Jacques Peeters
Foto omslag: Heemkundige Vereniging Tegelen

ISBN: 978-94-91032-29-5
NUR: 693

shinz

Kleikoorts
Economie en politiek
in Tegelen 1870-1900

Willem Kurstjens

INHOUD

Voorwoord

1. DE GOUDEN BERG
2. PANNEN IN PLAATS VAN POTTEN
3. HARDE CONFRONTATIES
4. EERSTE BESTUURSCRISIS
5. BOOMING TOWN
6. TONRAUSCH
7. TWEEDE BESTUURSCRISIS
8. GROTE JONGENS
9. HET EINDE VAN EEN TIJDPERK
10. CONCLUSIE

Geraadpleegde archieven

Geraadpleegde literatuur

Voetnoten

Van eine potaerdsjtaeker

Mien sjöp

Wievuël kerre heb ich vól gelaaje,
vól gesjöp met zank en aerd,
och, ich heb det noëts onthaaje.
Wis ich det, 't waar mich get waerd.
Zoë mennig kiër brook mich 'ne sjteél
dae ich versjleete had,
mien heng, die zote diek vól zjweel
en rete had ich zat.
Die sjöp, die haet nów aafgedaon,
dae sjteel zal nimmer braeke.
Ich heb ze nag in 't sjöpke sjtaon,
dao is zeej bliéve sjtaeke ...

Lèts sjting ich beej die sjöp te kiéke,
ich doch zeej is op en ich bön aád.
Doe mos ich langs mien auge sjtriéke,
en dao, mien hangk waar efkes naát.

Harie Denessen

VOORWOORD

Over de kleiwarenindustrie in Tegelen is veel geschreven. Nog maar onlangs verschenen twee boeken hierover: Rudolf Bak.: *Met dank aan moeder natuur. Kleiwinning en grofkeramische industrie in Tegelen*, en Marcel Dings: *Stenen en pannen. Geschiedenis en inventarisatie van de grofkeramische industrie in Limburg*.

In geen enkel boek of artikel over de Tegelse kleiwarenindustrie is tot dusver echter de politieke context van de kleiwinning belicht.

De ontwikkeling van Tegelen van boerendorp tot industriële plaats wordt voorgesteld als een zuiver economische aangelegenheid, waarbij landarbeiders, boeren en handelaren zich op eigen kracht of met hulp van hun familie opwerkten tot industriële en sommigen zelfs tot groot-industriële. De politiek lijkt daar volledig buiten te staan.

De archieven van de gemeente Tegelen en de provincie Limburg laten echter iets anders zien: tot aan de 20ste eeuw zijn pannen- en steenbakkers vaak oververtegenwoordigd in politieke organen en bemoeien zij zich intensief met de plaatselijke politiek. Dat is geen wonder, want het toenmalige kiesrecht is gebaseerd op inkomenshoogte. Waar in een handelsstad de handelselite aan de macht is, heeft in een industriële plaats de industriële elite het voor het zeggen. In Tegelen bestaat die voornamelijk uit pannen- en steenbakkers.

Vanaf 1870 neemt deze bemoeienis

steeds meer toe. In dat jaar breekt de Frans-Duitse oorlog uit, die zal leiden tot de staatkundige eenwording van Duitsland in 1871. Van de grote economische groei die daarvan het gevolg is, profiteren de Tegelse kleiproducenten volop. Meer dan ooit willen ze meebeslissen over de verdeling van de gemeenteklei, de aanwijzing van groeves en de inrichting ervan, kortom: alles wat de kleiproductie zo winstgevend mogelijk kan maken. Daarbij zoeken ze regelmatig de grenzen van de wet- en regelgeving op. Soms gaan ze er zelfs overheen en moeten ze door de burgemeester en de provincie tot de orde worden geroepen. Het is net als met de goudkoorts in Amerika: genoeg is nooit genoeg. Hoe meer je ervan hebt, hoe meer je erbij wilt hebben. Wat je nu niet gebruikt, kan later goed van pas komen. Om die reden heb ik dit boek dan ook *Kleikoorts* genoemd. Dat wil niet zeggen dat deze koortsepidemieën volledig met elkaar samenvallen, maar net zoals de goudkoorts een metafoor is voor het ongebreidelde kapitalisme in Californië, dat niet voor niets het Wilde Westen is gaan heten, zo is de kleikoorts dat voor de *Sturm und Drang* van de Tegelse ondernemers in die tijd. Nadat de winning van de gemeenteklei in de loop van 1901 in goede banen is geleid, zetten de grote kleifabrikanten de jacht op 'particuliere klei' voort. Ze doen dit door middel van grondaankopen in en buiten Tegelen. Dit proces speelt zich buiten de politieke arena en uit het zicht van de

publieke opinie af, in de directiekamers van kleifabrikanten en de burelen van advocaten en notarissen. Ook daarbij worden de grenzen opgezocht en soms overschreden, zoals bij de aankoop van het goed Wambach in 1906, waarbij de firma Tiglia de firma Russel de voet wil dwars zetten.

Omdat er maar weinig bedrijfsarchieven zijn overgeleverd en de archieven van notarissen nog niet geheel zijn ontsloten, is het echter moeilijk een gedetailleerd beeld van deze rivaliteit te krijgen.

Dat ligt gelukkig anders voor de periode waartoe ik me in dit boek beperk.

De voornaamste bronnen hiervoor zijn de verslagen van de Tegelse gemeenteraad en het college van burgemeester en wethouders, alsmede de correspondentie met Gedeputeerde Staten en de Gouverneur.

Met dank aan: Rudolf Bak, Hub. Beurskens, Hans Bos, Marcel Dings, Ina Germes-Dohmen, Sjeng Ewalds, Jos Hendriks (†), Piet Hovens, Chrit van Horck, Ad Knotter, Henk Kolkman, Sjeng Nissen, Sacha Odenhoven, Kees Verbeek, Jos Wolbertus en Willem Vroom

DE GOUDEN BERG

OCTROOI OP POTAARDE

Als je vroeger in Tegelen op gemeentegrond klei wilde delven voor de fabricage van potten of pannen, moest je daarvoor een vergoeding aan de gemeente betalen: het octrooi op de potaarde. Potaarde was het woord voor de klei die werd gebruikt voor het maken van potten. Toen men van deze klei ook dakpannen ging maken bleef dit woord bestaan. Later werden er van deze klei ook buizen en plavuizen gemaakt, terwijl de minder goede klei werd gebruikt voor het maken van stenen. Maar ook die werd potaarde genoemd en viel onder het potaardebesluit.

De beste potaarde in Tegelen kwam van de Heide, zoals het hoogterras bij de Duitse grens officieel werd genoemd, maar veel Tegelenaren spraken ook van de Hei of *d'm Berg*. Daar waren de kleilagen het dikst en het meest uitgestrekt. Geen wonder dat de kleifabrikanten daar hun klei wilden delven. Maar die grond was eigendom van de gemeente. Eeuwenlang was het een woest heidellandschap met bossen geweest, waar herders hun schapenkuddes lieten grazen, maar toen men erachter kwam dat daar goede klei zat, was het gedaan met de begrazingen en moesten de herders uitwijken naar andere 'gemene gronden.'

Wanneer de eerste uitdelling op De Berg heeft plaatsgevonden, is niet bekend, maar op de Tranchotkaart

uit het begin van de negentiende eeuw staat het woord '*potkuble*' (= kleiputten), bij de plaats die lange tijd met de naam Hetje of Hetchen (= kleine heide) werd aangeduid en later, toen hier zigeuners neerstreken, met Egypte.

Dit was echter een klein gebied in vergelijking met het gebied dat vanaf ongeveer 1870 werd ontsloten en vrijwel de gehele Ulingsheide omvatte met een uitstulping op Venloos grondgebied bij het Jammerdal en de Bovenste en Onderste Molen. Daarvoor verliet men de leemputten op het laagterras in en rond de Tegelse dorpskern.

Wanneer de gemeente begonnen is geld te vragen voor haar klei, weet ook niemand. Zelfs de kenner van de Tegelse geschiedenis bij uitstek, pastoor Th. Driessen, moet het antwoord hierop schuldig blijven.¹

Een andere autoriteit op dit gebied, P.J.M. Teeuwen, noemt in zijn boek *Uit aarde geschapen* (Leeuwarden / Mechelen 1991) 1882 als het jaar waarin de gemeente haar klei verkocht naar rato van het aantal ovens dat elke potten- of pannenbakker in gebruik had. Waarop hij dit baseert, is onduidelijk. In het voormalige Tegelse gemeentearchief, dat nu berust bij het Gemeentearchief Venlo, bevinden zich oudere octrooilijsten, eveneens naar rato van het aantal ovens. De oudste is van 1847, toen een pannenbakker per oven fl. 5,67 moest betalen en een pottenbakker 3,78.²

Maar het octrooi is waarschijnlijk

ouder. Dat valt tenminste op te maken uit wat raadslid Aarts, zelf pannenbakker, hierover opmerkt in de raadsvergadering van 6 september 1892, als een mogelijke herziening van het octrooi aan de orde komt. Hij wil hiervan niets weten en zegt dat het om een regeling van meer dan honderd jaar oud gaat. In de daaropvolgende vergadering herhaalt hij dit nog eens: zijn voorouders hebben zich hierbij wel bevonden, waarom zou men daarin nu verandering brengen?³

Als Aarts gelijk heeft, dan betekent dit dat het octrooi teruggaat tot de tweede helft van de achttiende eeuw, toen er in Tegelen vrijwel uitsluitend pottenbakkerijen bestonden.

Rond 1850 kregen de pannenbakkerijen de overhand. Deze omslag was het gevolg van de stormachtige groei van de steden in binnen- en buitenland. Om het brandgevaar te verminderen eisten steeds meer stadsbesturen dat hun burgers geen riet of stro meer als dakbedekking gebruikten, maar dakpannen.

Tegelijkertijd ging het met de pottenbakkerijen bergafwaarts. Ze kregen te maken met steeds grotere exportproblemen als gevolg van de slechte bevaarbaarheid van de Maas, die toen nog niet gekanaliseerd was en 's zomers geregeld droog viel, terwijl ze 's winters vaak te onstuimig was. Rond 1850 werd dit nog erger door de zogenaamde Belgische Maasaftappingen. Later moesten ze het opnemen tegen de Sphinx, de

aardewerkfabriek van Petrus Regout in Maastricht, die een groter assortiment voerde tegen lagere prijzen. Het aantal Tegelse pottenbakkerijen daalde hierdoor van 20 in 1830, tot 15 in 1850, respectievelijk 5 in 1863 en 1873 en 3 in 1900.⁴

GROEISTUIPEN

Bepalend voor de opkomst van de Tegelse pannenbakkerijen is de staatkundige eenwording van Duitsland in 1871 na de glorieus gewonnen oorlog met Frankrijk. Deze leidt tot een geweldige industriële groei, de zogenaamde *Gründerboom*.

Het Ruhrgebied komt tot ontwikkeling en de vraag naar bouwmaterialen stijgt enorm. Wie slim is en geld heeft, laat het aardewerk in de dorpskern voor wat het is, schakelt over op dakpannen en trekt oostwaarts, de Hei op, waar veel goede klei te vinden is en men dicht bij Duitsland is. Die trek leidt tot een toenemend aantal bedrijfsvestigingen aan en bij de Kaldenkerkerweg, die via de Industriestraat, Quatre Bras en de Maasstraat naar de loswal in Steyl voert. Deze route vormt in die tijd de economische slagader van Tegelen. Vanaf 1870 vestigen zich in dat gebied twaalf kleiproducenten, bijna de helft van alle kleiproducenten in Tegelen in die tijd.

De Tegelse economie komt in een stroomversnelling.

Een aantal cijfers om dit te illustreren. Tussen 1812 en 1870 vervijfvoudigt het aantal pannenbakkerijen van 3 naar 15,

terwijl het tussen 1870 en 1900 bijna verdubbelt van 15 naar 29. Het aantal werknemers in de pannenindustrie stijgt van 174 in 1870 naar 500 in 1900, een stijging van 287 procent. In 1881 duiken voor het eerst de steenfabrieken in de statistieken op met in totaal 36 arbeiders. Hun aantal verdrievoudigt van 2 naar 6 in 1900, terwijl het aantal werknemers stijgt naar 170, een stijging van 472 procent. Verder zijn er drie gresbuisfabrieken, alle gesticht tussen 1882 en 1900, waarvan er in 1900 nog twee over zijn met 65 arbeiders.

In nog geen dertig jaar stijgt het totale aantal arbeiders in de kleiwarenindustrie van 200 in 1876 naar 735 in 1900, een stijging van 367 procent.⁵

De vraag naar klei kent geen grenzen en de kleiwinning wordt belangrijker dan ooit. Doordat de gemeente beschikt over de meeste en beste klei, wordt het octrooi op de potaarde een belangrijk politiek thema. Voor een kleifabrikant loont het de moeite hierop invloed uit te oefenen. Kennis van aanvragen en concessies is macht, zeker als die gepaard gaat met beslissingsmacht over de toekenning daarvan.

Dit besef zorgt voor een radicale omslag in het politieke denken en handelen. Tot dan toe is de gemeente een nachtwakersstaat in het klein, waarin het gemeentebestuur zich onthoudt van inmenging in particuliere aangelegenheden en zich concentreert op de zorg voor de openbare veiligheid en het openbaar onderwijs. De gelden

die hiervoor nodig zijn, komen uit de inkomstenbelasting en de tol op wegen, zoals die van Steyl naar Kaldenkerken.

De weinige politieke meningsverschillen die zich voordoen worden in alle rust beslecht.

Met de hausse in de kleiwarenindustrie verandert dit. De kleiwinning doet de gemoederen soms hoog oplaaien, waarbij bemoeienis van buiten niet wordt geduld. Als Gedeputeerde Staten zich uitspreken tegen een verordening die de raad heeft vastgesteld, sneert een raadslid: *‘Wat hebben die ons te commanderen? Wij kennen de Berg beter dan zij.’*⁶

Maar ook onder collega's is men niet altijd even aardig voor elkaar.

Dat komt omdat de vraag naar gemeenteklei sneller toeneemt dan het kleiwingebied groot is. Bovendien zijn niet alle gegadigden pannenbakkers. Sommige zijn pottenbakkers, andere steenbakkers, bij elke branche hoort een andere hoeveelheid of soort klei, met een andere tarifiering. Ook dat zorgt voor extra spanning.

Deze nieuwe economische realiteit vereist nieuwe politieke spelregels en omgangsvormen, en dat gaat gepaard met onzekerheid en conflicten.

Rond de eeuwwisseling komt er een nieuwe omslag: de gemeentelijke voorraden raken uitgeput en de grootste gegadigden willen niet alleen meer afhankelijk zijn van de gemeenteklei, maar vrijelijk kunnen beschikken over eigen klei, die ze verwerven door grondaankopen, zowel in Tegelen als daarbuiten.⁷

VERSTRENGELING

Zover is het in 1870 nog niet. *De Berg* is dan nog ieders snoeptrommel en om een greep daaruit te doen, moet je een vergunning aanvragen bij de gemeente. Het octrooi op het potaardebesluit bepaalt dat het college van burgemeester en wethouders uitmaakt waar je klei mag delven. Wat ligt nu meer voor de hand dan te proberen om daarop als gemeenteraadslid, wethouder of burgemeester invloed uit te oefenen? Het belang daarvan is evident: op sommige plaatsen zijn de kleilagen dikker dan op andere plaatsen. Of je hoeft er minder zand af te graven om bij de klei te komen. Of de klei is er vetter. Iedereen wil het beste voor de minste moeite en de laagste prijs. Tegenwoordig zouden we dit oneigenlijke verstrengeling van economische en politieke belangen noemen, maar in die tijd is dat de gewoonste zaak ter wereld. Dat de kleiproducenten er ook vaak in slagen om daadwerkelijk invloed uit te oefenen, is een gevolg van het geldende kiesrecht, dat bepaalt dat alleen volwassen mannen die vermogend genoeg zijn om belasting te betalen - ook wel 'census' of 'cijns'

De kaartuitsnedes op de volgende pagina's geven een beeld van de ontwikkeling van de kleiwinning in de negentiende eeuw en daarna. De linkse kaart is een zgn. Tranchotkaart van 1803-1820. Rechts van het moeras dat als *Tegelen-kuhl* wordt aangeduid bevinden zich de *potkoele* of kleiputten. De rechtse kaart stamt uit 1923 en toont afgravingen ('vergravingen') op de Uhlingsheide, maar ook ten zuiden van de Kaldenkerkerweg, oostelijk van kasteel Holtmühle. Deze bestaan reeds vanaf 1900, toen ze in de gemeenteraad ter sprake werden gebracht. In dit gebied, aan de zgn. Hondsdijkerberg, zouden Johan van Basten Batenburg, maar ook Herman Houba klei gedolven hebben (G.A.V.)

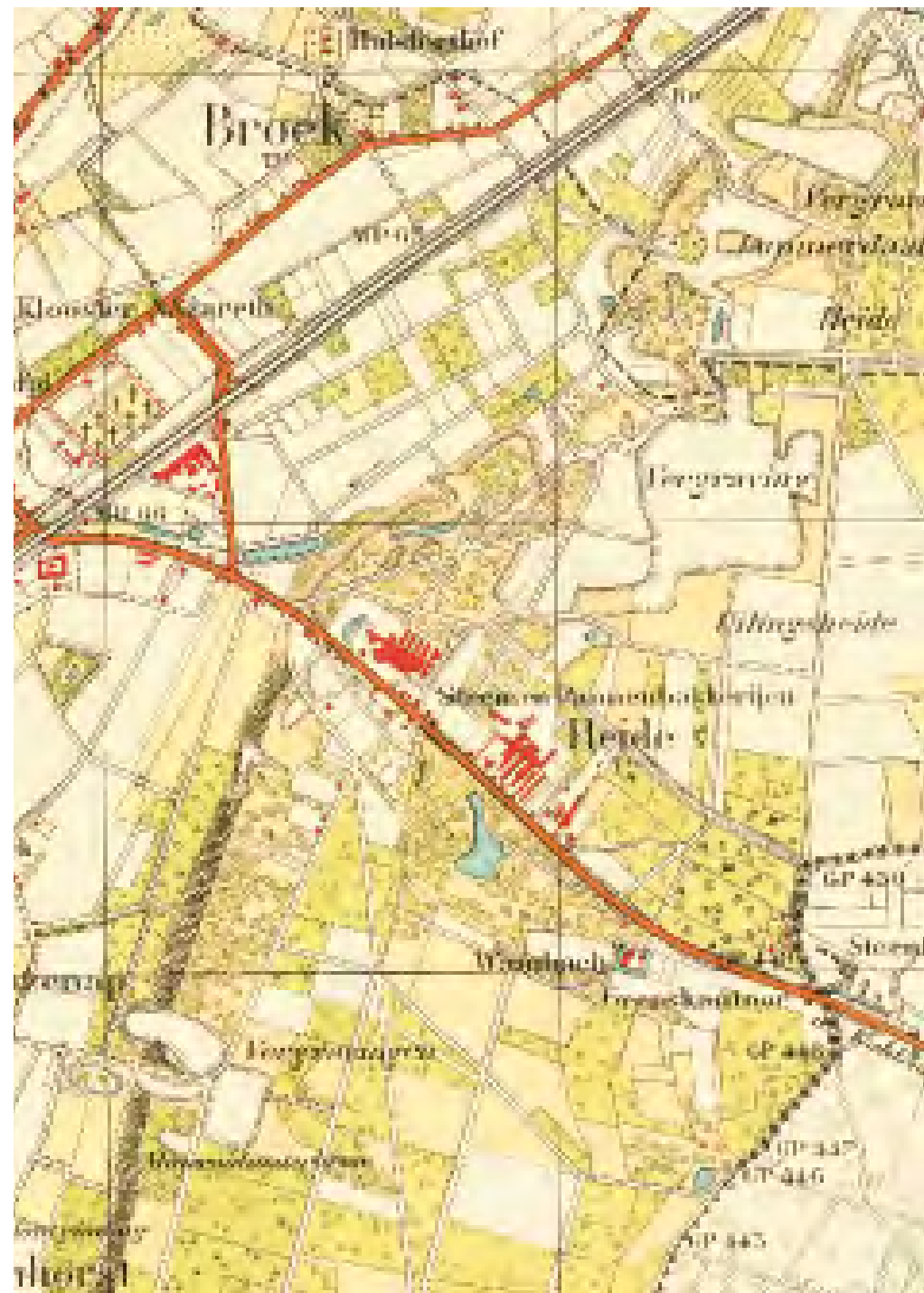
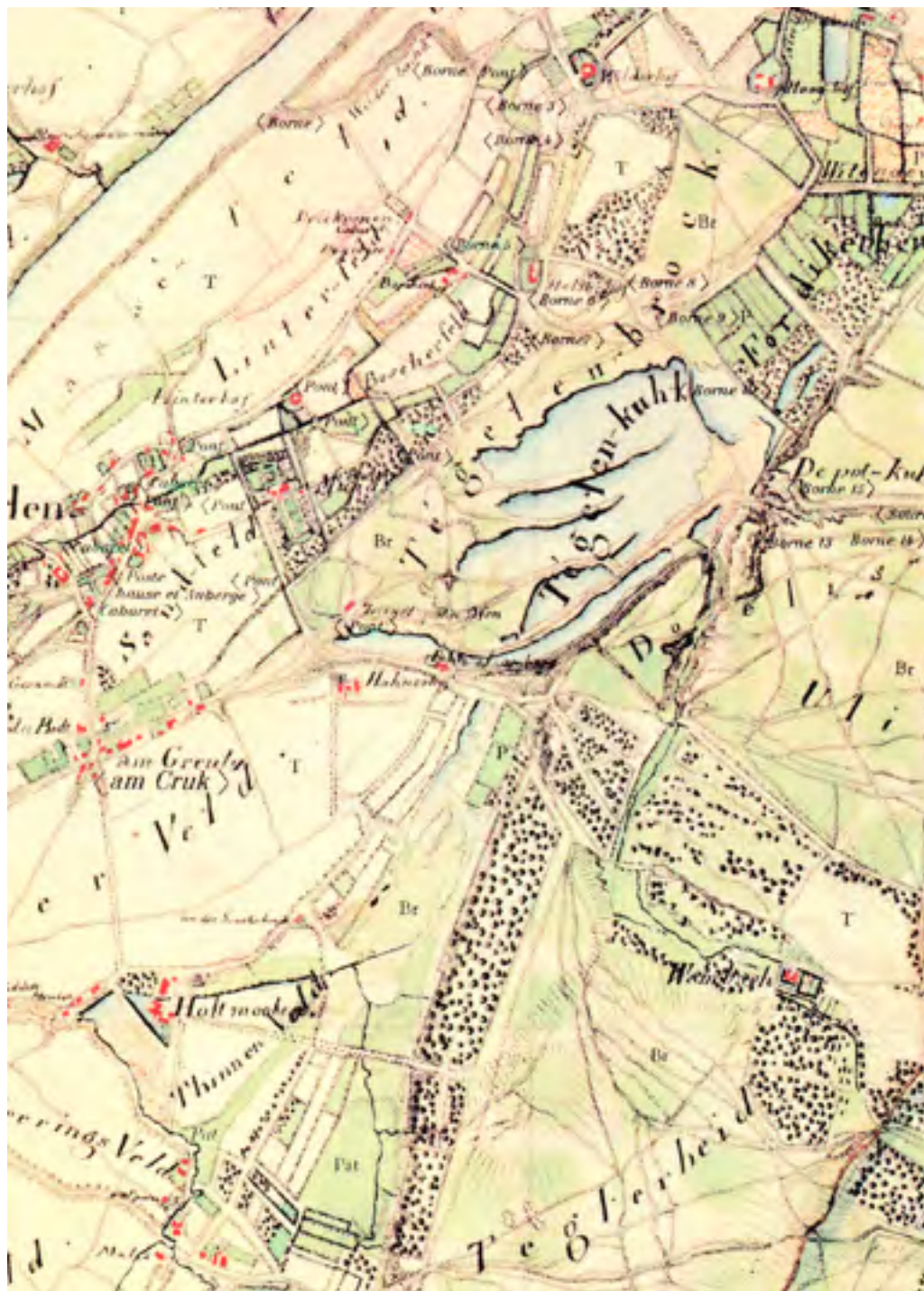
genoemd - actief en passief kiesrecht hebben. Jaarlijks toetst het college van burgemeester en wethouders wie aan die norm voldoen en mogen stemmen. In 1850 zijn dat 28 en in 1874 44 personen. Hun namen komen met hun belastingaanslagen voor op kieslijsten voor de Staten Generaal en de Provinciale Staten.⁸

Van representativiteit is nog geen sprake, men is mijlenver verwijderd van de algemene evenredigheid van de Tweede Kamerverkiezingen van 1918 en 1920.

Het aantal inwoners in 1850 zal iets kleiner zijn geweest dan in 1851, het eerste jaar waarin een primitieve bevolkingsstatistiek wordt bijgehouden. Aan het einde van dat jaar bedraagt het aantal mannen 706, het aantal vrouwen 673, samen 1379 personen.⁹

Er heeft geen uitsplitsing naar leeftijd plaatsgevonden, zodat we het exacte aantal volwassenen niet kennen, maar in de regel ligt dit tussen de 50 en 60 procent van het totale aantal mannen/vrouwen.¹⁰

Dat betekent dat de 28 kiezers in 1850 nog geen 8 procent van het totaal aantal volwassen mannen en nog geen 5 procent van het totaal aantal volwassen mannen en vrouwen vormen.

Het gaat dus om een heel kleine bovenlaag.

In 1874 is dit niet veel anders. Het totaal aantal mannen bedraagt in het begin van dat jaar 1089, het aantal vrouwen 975, samen 2064 personen. Als we ook deze cijfers corrigeren op volwassen / niet volwassen betekent dit dat de 44 kiezers in 1874 zo'n 8 procent van het totale aantal volwassen mannen en nog geen 4 van het totale aantal volwassen mannen en vrouwen vormen.¹¹

Dit geringe aantal stemmers heeft op zijn beurt zeven zetels te verdelen. Aangezien een groot deel van hen pannenbakker is, mag het geen wonder heten dat deze beroepsgroep in de raad goed vertegenwoordigd is. Soms vormen ze zelfs de meerderheid. Dit is onder meer het geval voor de raad in 1862 onder voorzitterschap van burgemeester-pannenbakker Louis de Rijk, die van 1875 onder voorzitterschap van Stephanus Houba en die van 1885, wederom onder voorzitterschap van Houba.¹²

DE VERORDENING EN DE GEVOLGEN

Op 14 juli 1862 stelt de gemeenteraad een nieuwe verordening op de kleiwinning vast. Het is de eerste waarvan de tekst volledig bewaard is gebleven. Hier volgt hij in moderne spelling:

De Gemeenteraad van Tegelen besluit vast te stellen de volgende verordening over het gebruik van de burgerrechtelijke

grondbezittingen van de gemeente:

Artikel 1: Ieder die van de burgerrechtelijke grondbezittingen der Gemeente gebruik maakt, hetzij tot het uitdelven van leem of potaarde of het hakken van vlekken (spaanders ?, WK) of strooisel, is deswege aan de gemeente een vergoeding verschuldigd;

Artikel 2: Het jaarlijks bedrag van die vergoeding wordt bepaald als volgt:

A. Wegens het delven van leem of potaarde.

A-1. Voor pannenfabrikanten ad fl. 4,50 per oven door hen gebezigd wordende;

A-2. Voor pottenfabrikanten ad fl. 2,- per oven door hen gebezigd wordende;

A-3. Voor bijzondere personen, geen fabrikanten zijnde, ad 25 cents per kar.

B. Voor het hakken van vlekken of strooisel ad 25 cents per kar.

Artikel 3. Van de volgens het voorgaande artikel verschuldigde vergoedingen wordt jaarlijks door burgemeester en wethouders opgemaakt een rol, die – na gedurende ten minste acht dagen ter secretarie voor een ieder ter lezing te hebben voorgelegen – door de raad vastgesteld en na door Gedeputeerde Staten goedgekeurd te zijn, aan de ontvanger (gemeenteontvanger, W.K.) ter invordering verzonden wordt.

Artikel 4. De aangravingen tot uitdeling van potaarde, ten dienste van fabrikanten daargesteld (= gerealiseerd, W.K.), worden in de toestand waarin zij zich thans bevinden, tot wederopzegging toe, bij hen in gebruik gelaten;

Artikel 5. Nieuwe aangravingen tot het uitdelven van leem of potaarde, hetzij door fabrikanten of door particulieren, mogen niet worden gedaan zonder voorafgaande vergunning van burgemeester en wethouders.

Artikel 6. Het hakken van vlekken en strooisel, zonder verkregen toestemming van burgemeester en wethouders, is uitdrukkelijk verboden.

Artikel 7. Planting van bomen of hout op uitgedolven gemeentegronden wordt aan niemand toegestaan. Het recht daartoe blijft uitsluitend aan de gemeente.

Artikel 8. De tegenwoordige verordening wordt onderworpen aan de goedkeuring van Gedeputeerde Staten.

Gedaan in de openbare vergadering van de gemeenteraad van Tegelen, op 14 juli 1862.

*De voorzitter (getekend) J. van Leipsig
De secretaris (getekend) J. Gubbels.
Voor eensluidend afschrift, de griffier der Staten van het Hertogdom Limburg.¹³*

Het is een verbeterde versie van het origineel dat burgemeester en wethouders van Tegelen een paar weken eerder naar Gedeputeerde Staten hebben gestuurd. In Maastricht is men verbolgen op de Tegelse bestuurders. Niet alleen hebben zij zich niets aangetrokken van de gemeentewet, die bepaalt dat de raad en niet het college zo'n verordening moet vaststellen, maar

ook heeft men verzuimd aan te geven hoeveel de vergoeding per oven moet bedragen, wat particulieren daarvoor moeten betalen en wat de maatstaf en het bedrag zijn voor het hakken van vlaggen/vlekken van strooisel. Kortom: 'Deze leemten moeten worden aangevuld. Zonder dat dat heeft plaatsgevonden kan geen rol der vergoedingen worden opgemaakt.'¹⁴

Ook stellen ze vast dat er op de redactie van de verordening heel wat valt aan te merken. Daarom hebben ze in een bijlage de taalkundig juiste versie opgenomen, zodat men die in Tegelen alleen maar hoeft over te nemen.

Kennelijk is dit alles geen beletsel om de burgemeester van Tegelen, Louis de Rijk, tot lid van Gedeputeerde Staten te benoemen.¹⁵

Hij maakt zijn ontslag als burgemeester bekend in de vergadering van 7 juli 1862. Het zal 26 jaar duren voordat zijn jongere broer Carel hem in het ambt opvolgt.

NIEUWE VERORDENING

Bij deze confrontatie blijft het niet. De nieuwe verordening van 8 december 1875 zorgt voor allerlei grotere en kleinere handhavingsproblemen, de praktijk is weerbarstiger dan de theorie, zodat steeds meer raadsleden ervoor pleiten het potaardebesluit te herzien. Het besluit hiertoe wordt genomen in de vergadering van 15 december 1879, maar ruim acht maanden later stelt men het toch maar weer uit - *'wegens hare moeilijkheid.'*

Uiteindelijk duurt het bijna drie jaar, om precies te zijn tot 8 augustus 1882, voordat men weer besluit *'een herziening in het reglement op de potaarde te bewerkstelligen.'*

De raadsleden Jean Ronck en Lambert Gitmans, die zich hiermee belasten, gaan voortvarend te werk en hebben al snel een voorstel klaar, maar de raad besluit de behandeling telkens opnieuw uit te stellen.¹⁸

Maar zie, op 14 november 1885 is het dan eindelijk zo ver: de tekst van de nieuwe verordening wordt in de gemeenteraad voorgelezen en met algemene stemmen aangenomen. Gelukkig is deze wel overgeleverd. De belangrijkste bepalingen zijn:

1. Het tarief blijft fl. 10, - per oven, ondanks het verzet van de pottenbakkers hiertegen.
2. Uitdrukkelijk wordt bepaald dat het octrooi niet geldt voor steenfabrikanten. Van de op gemeentegronden gedolven klei mogen geen stenen, maar alleen dakpannen,

potten, plavuizen en buizen worden gemaakt. Bij twijfel over de kwaliteit van de klei bepaalt een raadscommissie of deze niet aan steenfabrikanten kan worden gegund voor 10 cent per kar.

3. Het is verboden gemeenteklei buiten de gemeente te vervoeren. Het kan bijna niet anders of dit is een reactie op het besluit van de regering Bismarck van 24 mei van dat jaar tol te heffen op de invoer van alle kant-en-klare kleiprodukten, waardoor het voor Tegelse kleiproducenten verleidelijk wordt ruwe klei naar Duitsland te brengen om die daar te verwerken. Kennelijk wil men hiermee voorkomen dat de werkgelegenheid in Tegelen in gevaar komt.

4. De regie van de uitvoering van het octrooi blijft in handen van het college. Dat bepaalt wie klei mag delven en waar. Verder mag het bij fabrieken onderzoek doen naar het getal en grootte der ovens.
5. Wie zich niet aan de regels houdt, riskeert een boete van fl. 25,- en het verlies van zijn rechten.

KNELPUNTEN

Met de aanvaarding van het nieuwe potaardebesluit komt het accent in de politieke besluitvorming te liggen op de volgende vijf punten:

1. toewijzing. Wie een kleigroeve wil hebben, moet een verzoek richten aan het college van burgemeester en wethouders, dat besluit dit al of niet toe te wijzen. In de regel levert dit geen problemen op, behalve als iemand aan één kleigroeve niet genoeg heeft en er

een tweede bij wil hebben. Dat leidt meestal tot scheve gezichten en felle discussies.

2. verschuiving. Soms krijgt een fabrikant een perceel in een kleigroeve toegewezen dat al snel te klein blijkt. Zijn verzoek om een groter perceel kan ertoe leiden dat in de groeve opgeschoven moet worden. Als de groeve groot genoeg is, kan dat zonder problemen, anders wordt het passen en meten. Ook dat gaat niet altijd van een leien dakje.

3. verzorging. Bij de toewijzing van een kleigroeve hoort de plicht tot onderhoud ervan. In de regel gaat het hierbij om de aanleg en verzorging van waterlopen. Het teveel aan water dat ontstaat door regenval of opkomend grondwater, moet op behoorlijke wijze afgevoerd worden. Daarover is overleg nodig, maar niet altijd verloopt dit soepel.

4. toepassing. Klei voor potten, pannen en plavuizen is andere klei dan voor bakstenen. De ene soort is vetter of fijner dan de andere. Steenfabrikanten mogen in principe geen hoogwaardige klei delven, maar doen dit soms toch, waardoor er onenigheid ontstaat. De nog te behandelen kwestie Russel is hiervan het meest in het oog springende voorbeeld.

5. handhaving. Bij een wettelijk besluit horen rechten en plichten. Overtredingen dienen gepaard te gaan met sancties. In de praktijk levert dit allerlei problemen op, met vragen als: Is het wel een overtreding? Is de overtreding ernstig genoeg om bestraft

te worden? Is de boete in verhouding tot de overtreding?

Dit wringt des te meer omdat raadsleden vaak zelf kleifabrikanten zijn en het gedrag van hun collega-fabrikanten, tevens collega-raadsleden moeten beoordelen.

Over de kwaliteit van de gemeentelijke wetgeving wordt in raad en college, maar ook bij Gedeputeerde Staten verschillend gedacht, zoals we nog zullen zien in het vervolg van dit verhaal.

De raad huldigt in meerderheid het standpunt dat de gemeente zoveel mogelijk burgers van de klei moet laten profiteren en de verkoop in eigen hand moet houden, maar burgemeester De Rijk en de provinciale autoriteiten zijn het daarmee niet eens en zien liever dat het grondoppervlakte, waaronder die klei zit, verpacht wordt aan de hoogstbiedende, waardoor de markt zijn werk kan doen.

Steeds weet de raad zijn standpunt door te zetten. De prijs is echter hoog: een voortdurende vertroebeling van de onderlinge verhoudingen, op zakelijk, politiek én persoonlijk vlak.

HARDE CONFRONTATIES

NIEUWE BURGEMEESTER

Het nieuwe potaardebesluit wordt afgekondigd aan de vooravond van de bestuursperiode van Carel de Rijk (* 23-12-1834) als burgemeester, die belast wordt met de uitvoering ervan. Carel is een zoon van de puissant rijke Gradus de Rijk. Deze Gradus is koopman en grootgrondbezitter te Steyl en burgemeester van Tegelen van 1848 tot 1852, maar ook lid van de Staten-Generaal. Als hij in 1875 sterft laat hij een enorm bezit achter. Niet voor niets luidt een Tegelse zegswijze: 'zo rijk als De Rijk.'

Zijn oudste zoon, Louis, volgt hem op als burgemeester en blijft dat tot 1862, wanneer hij lid van Gedeputeerde Staten wordt. Dat blijft hij tot aan zijn dood in 1879. Bij Gradus' dood in 1875 erft hij kasteel Holtmühle. Hij heeft er maar vier jaar plezier van, want in 1879 sterft hij zelf. Het kasteel gaat dan over op zijn enig levende kind Theodora, die trouwt met de jurist Johan van Basten Batenburg uit Lichtenvoorde. Zo komt de familie Van Basten Batenburg in het bezit van het kasteel.

Carel is de achtste in de rij van Gradus' dertien kinderen, zijn derde zoon en elf jaar jonger dan Louis. Bij Gradus' dood erft hij Huize Rozenburg aan de Stationsstraat.

Hij is dan zestien jaar getrouwd met Hendrika Verzijl uit Venlo, met wie hij in totaal acht kinderen krijgt. In

(Bron: Mulken van, W.: *Inventaris van de archieven van de Gemeente Tegelen* (Maastricht 1974)

1875 heeft hij er zeven, van wie er twee zijdelings nog een rol zullen spelen in zijn politieke loopbaan, zijn zoon Louis (*13-8 1863), die net als hij dakpannenfabrikant zal worden, en zijn dochter Elisa, die in 1892 trouwt met steen- en buizenfabrikant Alfred Russel. Alfred is de jongere broer van Augusta Russel, die in 1904 met Carels zoon Louis zal trouwen. De families De Rijk en Russel zijn vanaf dat moment dubbel geparenteerd.¹⁹ Carel is niet alleen grondeigenaar en eigenaar van een steenbakkerij met tien ovens, maar vanaf 18 juli 1865 ook gemeenteraadslid.²⁰ Op 13 maart 1869 wordt hij echter

Bij zijn dood in 1875 laat Gradus de Rijk kasteel Holtmühle (boven) na aan zijn zoon Louis en Huize Rozenburg (onder) aan zijn zoon Carel. Als Louis sterft, valt het kasteel toe aan zijn dochter Dora, die trouwt met Johan Henri van Basten Batenburg. Zo komt het in het bezit van de familie Van Basten Batenburg. (coll. auteur)

door de raad geschorst, omdat hij onderhands stenen aan de gemeente zou hebben geleverd. Bij raadsbesluit van 4 december 1869 wordt deze schorsing ingetrokken en betuigt de raad zijn diepe spijt.²¹

Deze affaire vindt plaats als Stephanus Houba burgemeester is. Als zijn ambtstermijn in 1875 is verstreken, stelt hij zich bij de provincie kandidaat voor een tweede termijn. Dit leidt tot verdeeldheid onder de bevolking. Verschillende inwoners stellen petities op, sommige pro, andere contra Houba en sturen die naar de provinciale en rijksoverheid. Als de gouverneur, Joseph van der Does de Willebois, ze onder ogen krijgt, stelt hij vast dat een petitie tegen Houba is opgesteld door medestanders van Carel de Rijk, die de post van burgemeester ook ambieert. De petitie is ondertekend door personen die zich in een familie- of afhankelijkheidsrelatie tot De Rijk bevinden, wat Van der Does uiteraard dubieus vindt.²²

Maar ook Houba heeft geen schone handen, want hij heeft tijdens zijn ambtsperiode de belasting ontdoken.²³ Om die reden houdt de minister van Binnenlandse Zaken zijn herbenoeming in beraad. Van der Does is het hier niet mee eens en blijft pleiten voor Houba, maar laat ook ruimte open voor een benoeming van De Rijk. In zijn aanbevelingsbrief aan de minister schrijft hij: 'Een gemeente als Tegelen behoort een man aan haar hoofd te hebben die het allerminst aan veerkracht en initiatief mag ontbreken. Krachtig

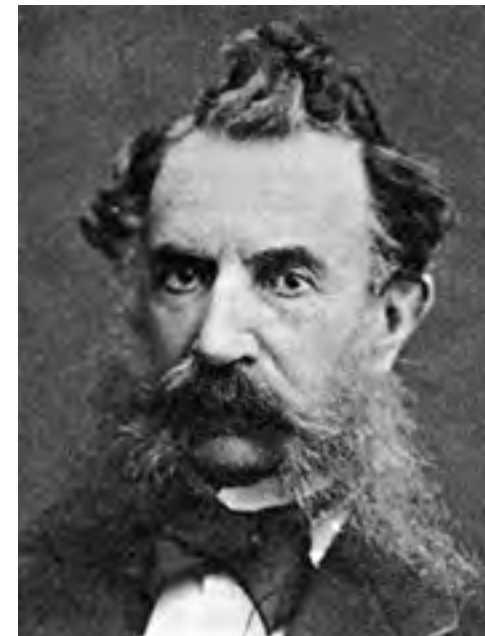

Stephanus Houba, burgemeester van 1870 tot 1888 en raadslid van 1870 tot 1892 (Bron: Mulken van, W.: *Inventaris van de archieven van de Gemeente Tegelen* (Maastricht 1974))

en spoedig optreden toch kan nodig zijn in een gemeente zoals de voorgenoemde, waar ten gevolge van haar ligging bij de Pruisische grens veel gelegenheid bestaat om te smokkelen en zich een menigte werklieden ophoudt die zich in de aldaar bestaande potten- en pannenfabrieken ophouden. De raad levert buiten genoemde Houba geen geschikte burgemeester op. (...)

De sollicitant voor het burgemeesterschap, de heer K. de Rijk, die de broeder is van het lid van het Gedeputeerd Bestuur en door maatschappelijke stand zich aanbeveelt, daar hij tot een zeer invloedrijke familie in genoemde gemeente behoort, zou in aanmerking

kunnen komen (...) Zou echter al, in geval de heer K. de Rijk benoemd werd, van hieruit, door tussenkomst van zijn broeder, het lid van Gedeputeerd Bestuur, invloed uitgeoefend kunnen worden op het bestuur der gemeente en de goede gang van zaken bevorderd kunnen worden, van de andere kant mag ik mij niet de eventualiteit ontveinzen van botsingen tussen de burgemeester en de raad, welke laatste - behoudens één lid - zich ten gunste van St. Houba, de politieke tegenstander van K. de Rijk, verklaard heeft. Daar echter buiten St. Houba mij niemand bekend is die voor het burgemeestersambt geschikt te achten is en de heer K. de Rijk misschien de enige is die in geval van niet-herbenoeming van St. Houba in aanmerking zou kunnen

Gouverneur Van der Does de Willebois (bron: Wikipedia)

*komen, zo zie ik er geen bezwaar in dat genoemde De Rijk benoemd worde, temeer daar de door mij ten aanzien van hem gemaakte bemerkings naar Uwe Excellenties oordeel, geen voldoende termen voor uitsluiting opleveren.*²⁴ De minister van Binnenlandse Zaken besluit hierop Houba te benoemen, die hij vijf jaar later zelfs herbenoemt. Pas als deze zijn termijn heeft uitgediend, is De Rijk aan de beurt.

SAMEN- EN TEGENWERKING

Als De Rijk in het voorjaar van 1888 burgemeester wordt, lijkt hij bij de raad geen kwaad te kunnen doen, integendeel. Wanneer hij op 27 april 1888 bekendmaakt dat het college de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid wil verzoeken toe te stemmen in de oprichting van een Kamer van Koophandel in Tegelen, is men zelfs enthousiast. Ook Gedeputeerde Staten geven hun fiat, maar willen wel weten hoeveel leden deze Kamer gaat tellen en welke belastingdrempel men hiervoor wil hanteren: dezelfde census als voor het kiesrecht van de gemeenteraad of een andere? De Rijk stelt voor dit na te vragen bij de Kamer van Koophandel in Venlo. Kennelijk is het antwoord bevredigend, want per Koninklijk Besluit van 23 augustus wordt de Tegelse Kamer erkend, waarna ze op 3 oktober 1888 wordt geïnstalleerd. Het bestuur bestaat uit Quirinus Laumans, voorzitter, Bernardus Canoy, vice-voorzitter, en de leden Peter

Thissen en Eugène Bruls, pannen- en steenbakkers, alsmede tabaksfabrikant Alphons Kreykamp. Secretaris is August Houben, Canoy's boekhouder en zaakwaarnemer.

Drie van de vijf bestuursleden zijn tevens gemeenteraadslid en/of wethouder en het had maar weinig gescheeld of ook wethouder Lambert Gitmans was bestuurslid geworden, hij kwam maar een paar stemmen tekort. Met de instelling van de Kamer van Koophandel doet de eerste economische lobby in de Tegelse samenleving zijn intrede. Er zullen er nog vele volgen: standsverenigingen en vakbonden te kust en te keur, maar pas na 1900. Tot die tijd heeft de Kamer het politieke speelveld voor zich alleen. Zelfs met een Kamer van Koophandel als overleginstantie kan het er tussen ondernemers echter hard aan toe gaan. Een voorbeeld is de aanvraag van B. Canoy voor een tweede kleigroeve, die op 15 november 1888 in het college van burgemeester en wethouders aan de orde komt. Canoy heeft al een groeve in Steyl, maar wil nu er ook een op de Ulingsheide bij de Molenbeek. De Rijk heeft de situatie ter plekke bekeken en vastgesteld dat er in de afgraving nog plaats genoeg is als iedereen maar een stukje opschuift. Maar dat is nu juist het probleem, sommigen willen dat niet. Ze doen hun beklag bij wethouder Gitmans, die het voor hen opneemt, maar een boze De Rijk tegenover zich vindt. Hij vindt dat alle bestuurders één lijn moeten trekken. Door begrip te tonen voor de klagers wekt Gitmans bij

het publiek de indruk dat hij, De Rijk, de kwade genius is: *'als zou hij het alleen zijn die hen van hun vermeende rechten wilde ontzetten of beroven.'*²⁵

Boos verlaat Gitmans de vergadering, waarop zijn collega-wethouder Laumans de aanwezige kleifabrikanten P. Huys en A. Houben - de boekhouder en zaakwaarnemer van Canoy - voorstelt Huys te laten opschuiven naar de afgraving van Hermkens en zo de zaak in der minne te schikken. Huys wil wel, maar is bang dat Hermkens niet wil en dat hij dan uit zijn groeve wordt verdrongen. Laumans ergert zich aan het feit dat het college in dit soort kwesties altijd maar weer tussenbeide moet komen en voelt veel voor het idee van Gitmans, die inmiddels weer is binnengekomen, om een commissie uit de raad te belasten met de uitvoering van het potaardebisluit. De Rijk wijst hem er echter op dat het potaardebisluit daarvoor eerst gewijzigd moet worden, wat de nodige tijd gaat kosten. Om uit de impasse te komen stelt hij voor op korte termijn een vergadering met alle betrokken kleifabrikanten te beleggen op het raadhuis. Tijdens die vergadering laat hij er geen misverstand over bestaan dat de kleiwinning op gemeentegrond geen recht, maar een gunst is, speciaal bedoeld voor de kleinere kleifabrikanten die nergens anders zo goedkoop aan klei kunnen komen. Daarna stelt hij het opschuifvoorstel uit de recente B&W-vergadering aan de orde. Fabrikant Hermkens wil echter van geen opschuiven weten. Opnieuw

wijst De Rijk de kleifabrikanten erop dat ze met een raadsbesluit te maken hebben dat door Gedeputeerde Staten is goedgekeurd en door het college uitgevoerd moet worden. Het is met andere woorden buigen of barsten. Tevens vraagt hij beide wethouders zich te committeren aan het opschuifvoorstel. Gitmans stemt toe, maar niet nadat hij er nog eens op heeft aangedrongen dat iedereen toch vooral moet krijgen waarop hij recht heeft.²⁶

EIGENBELANG EERST

De verhoudingen tussen De Rijk en Gitmans worden er hierdoor niet beter op.

Enkele maanden later, tijdens de collegevergadering van 30 maart 1889, komt het tot een nieuwe aanvaring tussen hen beiden, als De Rijk in een andere zaak Gitmans verwijt zijn eigenbelang te laten prevaleren boven het algemene belang, waarop Gitmans wederom boos wegloopt. Die boosheid is echter maar van korte duur, want Gitmans heeft De Rijk nodig. Zijn neef Alphons, alias *De Biúus*, wil op de hoek van de huidige Grotestraat en Engerstraat - destijds van de Rijksweg tot aan End - een dakpannen-, potten-, en buizenfabriek beginnen. Die aanvraag is op 2 maart reeds in het college besproken, maar De Rijk heeft zich daar toen fel tegen verzet. De kwestie is om meer dan één reden interessant. Het gaat om een probleem dat als een rode draad door de industriële geschiedenis van Tegelen

heen loopt: wel of geen industrie in de bebouwde kom.

De Rijk zegt dat de ervaring leert dat huizen en percelen tot op 300 meter van zo'n fabriek in waarde dalen door de aanhoudende stinkende dampen van zulke fabrieken. Laumans geeft dat volmondig toe, maar is van mening dat men de industrie niets in de weg mag leggen, waarop De Rijk antwoordt dat dit niet betekent dat die industrie de rechten van de particulieren kan veronachtzamen, tenzij daar een schadevergoeding tegenover staat. Hij is bereid de bouwaanvraag te honoreren, maar stelt vijf strikte voorwaarden:

1. De schoorstenen moeten minstens zo hoog zijn als het pand van de naastgelegen brouwerij van Joseph Gitmans;
2. De ovens moeten worden afgestookt en dichtgemaakt tussen tien uur 's avonds en vier uur 's ochtends;
3. Als de omwonenden klagen over overlast door damp of rook, moet de aanvrager de schoorstenen zoveel ophogen als burgemeester en wethouders nodig achten;
4. De vergunning wordt ingetrokken als ze niet stipt wordt nageleefd;
5. De fabriek moet binnen vier maanden na aanvraag in werking zijn.

Het antwoord van aanvrager Gitmans laat een half jaar op zich wachten en komt dan in de vorm van een nieuwe aanvraag, nu alleen voor een dakpannenfabriek. Deze komt op 18 juli 1889 in het college ter sprake. Opnieuw keert De Rijk zich tegen

Quirinus Laumans, raadslid van 1869-1900 en tevens wethouder van 1873-1890 (Bron: site genealogie familie Laumans)

de aanvraag, nu met nog meer argumenten: niet alleen ontsiert de dakpannenfabriek het straatbeeld, maar ze frustreert ook de woningbouw in die buurt, die voor woningbouw juist heel geschikt is, en ze zorgt voor waardevermindering van de belendende percelen. Bovendien komt deze dichtbij een openbare school te liggen. Ten slotte komen bij het afstoken van de ovens kwalijke dampen vrij, die voor de gezondheid van de mensen, ja zelfs voor de ontwikkeling van de planten schadelijk zijn, waardoor de tuinen in de buurt onbruikbaar worden. Hij zegt uit ervaring te spreken: naast zijn

huis - hij woont in Huize Rozenburg aan de Stationsstraat - heeft de familie Kurstjens een dakpannenfabriek. Hij zou er fl. 2000,- voor over hebben als die familie met de fabriek ophield of deze verplaatste.

De kwestie brengt de twee wethouders in een lastig parket. Gitmans zegt dat hij zich als oom van de aanvrager buiten de zaak wil houden, maar wethouder Laumans wil dat als buurman evenzeer. Aan de andere kant heeft hij een stuk grond aan de Engerstraat, dat zeker in waarde zal gaan dalen en niet meer in trek zal zijn bij zijn kinderen als de aanvrager zijn zin krijgt. Hij wil de kool en de geit sparen en stelt voor om enkele jaren lang de proef op de som te nemen. Ook De Rijk geeft toe, temeer daar Gitmans reeds met de bouw van de fabriek is begonnen en grote onkosten heeft gemaakt. Net als Laumans gaat hij akkoord met een proefperiode van een jaar, maar stelt opnieuw een aantal eisen, 1. de schoorstenen mogen niet hoger zijn dan 15 meter; 2. de ovens moeten tussen acht uur 's avonds en zes uur 's morgens afgestookt worden. Aldus wordt in goede harmonie besloten.

GEMEENTERAAD VERSUS PROVINCIE

Heel anders gaat het eraan toe bij de behandeling van het nieuwe potaardebesluit op 24 augustus 1889, De Rijks eerste grote vuurproef. Het gaat om een herziening op onderdelen

van het besluit van 14 november 1885. Een belangrijk onderdeel is het tarief. De Rijk vindt het onredelijk dat iemand die een zandpakket van tien meter moet verwijderen om bij zijn klei te komen evenveel moet betalen als iemand met een zandpakket van vijf meter en stelt voor om daarmee bij de vaststelling van het tarief rekening te houden. Wethouder Laumans is het hiermee niet eens. Volgens hem zegt de dikte van het zandpakket niets over de kwaliteit van de klei, integendeel, hoe minder zand, hoe slechter soms de klei. Een dunner zandpakket is met andere woorden niet per se een voordeel. Ook raadslid Frans Simons is het niet met De Rijk eens: de dikte van het zandpakket varieert per wingebed, wat betekent dat je het tarief eindeloos zult moeten blijven aanpassen. Raadslid Ronck meent zelfs dat de klei helemaal voor niets moet zijn en dat een fabrikant die sinds jaar en dag klei op gemeentegrond delft, dat terrein als zijn eigendom mag beschouwen. De Rijk maakt zich hier boos over en zegt niet te begrijpen dat iemand zoiets onzinnigs durft te beweren: *'De gemeente is eigendom van de grond en kan zo zij het goedvindt het delven van potaarde daarop geheel verbieden als en wanneer zij het geraden oordeelt. Zij staat in dezelfde rechten als iedere particulier en is bovendien verplicht haar eigendommen als ieder goed huisvader goed te administreren en zoveel mogelijk rentbaar te maken.'*

Uiteindelijk besluit men het oude tarief aan te houden, maar dan wel met een

andere toeslag bij meergebruik. Als er meer dan 4000 gewone kleine holle dakpannen per oven worden gebakken, dan betaalde men daarvoor tot nu toe nu fl. 2,50 per oven, onafhankelijk van het aantal dakpannen. Dat wordt nu fl. 0,25 voor honderd dakpannen meer. Verder worden de artikelen 3, 4, 10 en 13 aangepast. Het betreft hier kleinere aanpassingen, die betrekking hebben op betalingstermijnen (3), opzeggingen (4), kwijtschelding bij niet in gebruik zijnde ovens (10) en boete bij overtredingen (13). De overige negen artikelen worden ongewijzigd goedgekeurd.

Zo wordt de nieuwe verordening naar Gedeputeerde Staten in Maastricht gestuurd, die het moeten bekrachtigen. Deze bekrachtiging laat echter op zich wachten. Sterker nog, per brief van 4 oktober laten de heren uit Maastricht weten het niet eens zijn met de verordening. Hun voornaamste bezwaar geldt het tarief: de gemeente Tegelen verkoopt haar kostbare klei voor veel te weinig geld. Zij verzoeken de raad dan ook de verordening in die zin aan te passen.

De brief van Gedeputeerde Staten komt drie dagen later ter sprake in de vergadering van burgemeester en wethouders. De Rijk is het eens met Gedeputeerde Staten en pleit voor verpachting van percelen aan de hoogstbiedende. Hierdoor kan de markt zijn werk doen en komt de grond vanzelf aan zijn waarde.²⁷ Bovendien kun je de pachter opdragen de grond na uitdelving in zijn

oude staat te herstellen. Nu krijgt de gemeente hem in omgewoelde, waardeloze staat terug. Laumans is het met hem eens, maar tot een duidelijke afspraak over een gezamenlijke strategie komt het niet, en de kwestie blijft hangen.

Prompt sturen Gedeputeerde Staten op 13 maart 1890 een brandbrief waarin ze het gemeentebestuur manen de herziene vergunning nu onverwijld in te sturen. Laumans vindt het maar een moeilijke kwestie en trekt zijn handen er vanaf, de raad moet maar beslissen. Een week gaat voorbij waarin niets gebeurt, waarop Gedeputeerde Staten een derde verzoek sturen. Nu vindt ook Gitmans, die de vergadering daarvoor afwezig was, dat het een zaak is voor de raad. De Rijk is het niet met hen eens. Hij vindt het ontwerpen van een verordening iets voor het dagelijks bestuur, waarbij echter het advies van een raadscommissie wenselijk is. Die moet dan wel eerst door de raad ingesteld worden. Daarop willen Gedeputeerde Staten niet wachten. Ze trekken opnieuw aan de bel en eisen binnen vijf dagen een antwoord. De Rijk zegt nu tegen zijn wethouders het ergste te vrezen, namelijk dat Gedeputeerde Staten de Tegelse kleifabrikanten zullen verbieden klei te steken als de verordening niet wordt herzien. In de raadsvergadering van 28 augustus 1890 gaat hij dieper in op de consequenties van zo'n verbod: dat zal de grote fabrikanten, die zelf genoeg kleihoudende grond in hun bezit hebben, niet deren, maar de

kleine fabrikanten die zo'n grond niet hebben, des te meer: zij zullen hun fabriekjes stil moeten leggen of de klei van particuliere eigenaren moeten betrekken. In dat geval zullen zij zeker het dubbele moeten betalen van wat ze nu voor de gemeenteklei betalen.

Prompt steekt er een storm van protest op. Laumans vindt de bemoeizucht van de provincie veel te ver gaan en roept uit: *'Al komt de hele deputatie, dan zal zij daaraan niets veranderen. De gemeente heeft over de eigendommen der gemeente te beschikken.'*

Stephanus Houba, die inmiddels weer raadslid is, valt hem bij: *'Wat hebben die ons te commanderen? Wij kennen de Berg beter dan die.'*

De Rijk maant de heren tot rust en stelt de raad verantwoordelijk voor een mogelijk faillissement van de kleine kleifabrikanten als Gedeputeerde Staten de verordening buiten werking stellen. Zijn voorstel om de heren in Maastricht tegemoet te komen en het tarief te verhogen naar vijftien gulden per oven wordt verworpen, waarbij Laumans en Simons zich als direct belanghebbenden van stemming onthouden.

ONGEREGELDHEDEN EN DOODSLAG

Of het verzet van de Tegelse raad ertoe heeft geleid dat Gedeputeerde Staten de verordening daadwerkelijk buiten werking hebben gesteld, is niet bekend. Waar het zeker wel toe heeft geleid is een groeiende wanhoop bij De Rijk.

Dit blijkt onder meer uit de notulen van het college van burgemeester en wethouders van 12 januari en 3 februari 1892. Aan de orde is het verzoek van enkele pannenbakkers om gemeenteklei te delven.

De Rijk antwoordt hierop dat er nog verschillende aanvragen uit vorige jaren openstaan die voorrang hebben. Als men die niet eerst afhandelt, komt er nooit orde in de toewijzing van gemeenteklei. Dat zal de gemeente veel geld gaan kosten, maar misschien ook leiden tot ongeregelheden, ja zelfs doodslag. Dat wil hij niet op zijn geweten hebben. Eens te meer stelt hij dat hij een voorstander is van verpachting. Hij wil *de Berg*, waar de aanvragers klei willen delven, opdelen in percelen met duidelijke gebruiksvoorwaarden en die verpachten.

Zijn wethouders delen zijn standpunt niet en proberen de aanvragers tevreden te stellen. Aanvankelijk gaat De Rijk hierin mee, maar al snel keert hij op zijn schreden terug. Bij hun laatste, meest ingrijpende voorstel onthoudt hij zich van stemming, omdat *'de wijze waarop de gemeentegrond wordt geëxploiteerd ten nadele der gemeente is.'* Dit standpunt handhaaft hij als het college drie weken later met nieuwe aanvragers te maken krijgt. De Rijk laat het nu helemaal aan zijn wethouders over om hierover een besluit te nemen, hij wil er niets meer mee van doen hebben.

Overigens is het niet de laatste keer dat De Rijk wijst op het gevaar voor

ongeregelheden en doodslag. In de affaire rond zijn aanstaande schoonzoon Alfred Russel, die hieronder wordt beschreven, dreigt hij er opnieuw mee.

LASTIGE NIEUWKOMER

Als Alfred Russel in 1885 zijn opwachting maakt, zijn er van de vijf pottenbakkers uit 1876 nog maar een paar over, terwijl het aantal pannenbakkers is gestegen van 22 naar 27. Het aantal steenbakkers is met twee gelijk gebleven. Russel is de derde. In 1885 koopt hij zich met geld van zijn vader in bij de steenfabriek van B. Canoy, die door het faillissement van de Woltersbank in de problemen is gekomen. Behalve profiel- en gevelstenen gaat hij radiale stenen maken voor de bouw van schoorstenen, die hij door medewerkers van zijn bedrijf door het hele land heen laat bouwen. Ze zijn soms tot veertig meter hoog en trekken de aandacht in de pers, die lovend is.

Russels bedrijf maakt een vliegende start en groeit in korte tijd uit tot een van de grootste fabrieken in Tegelen. Door zijn verhouding met Elisa de Rijk, de dochter van burgemeester De Rijk, trekt hij ook als persoon de aandacht.²⁸

Niet iedereen is echter onder de indruk van zijn succes. Tijdens de vergadering van burgemeester en wethouders van 28 mei 1892 beschuldigt plaatsvervangend wethouder Ronck hem ervan ongeoorloofd klei te delven op gemeentegrond: *'Alleen pannen-*

potten-en buizenbakkers mogen op gemeentegrond klei steken, maar Russel fabricceert geen dezer artikelen en moet dus onmiddellijk ophoren.'

De Rijk neemt het voor zijn aanstaande schoonzoon op. In zijn ogen heeft Ronck het over een overtreding van een gebrekkige verordening, die het gebruik van de gemeenteklei niet goed regelt. Neem nu Louis Cremers, die men verboden heeft klei te steken en zich daar niets van aantrekt: *'hij delft maar door.'* Bovendien meent De Rijk dat Russel zijn groeve heeft gekregen met hulp van de wethouders Houba en Gitmans en het raadslid Aarts, die hem die plek hebben toegewezen. Ronck is niet te vermurwen en zet zijn offensief voort op de raadsvergadering van 2 juni 1892. Hij noemt Russels gedrag ongehoord. Raadslid en pannenbakker F. Simons valt Ronck bij, maar wijst erop dat de klei die Russel gedolven heeft van zulke slechte kwaliteit is dat deze daarvan zelfs geen bakstenen kan maken en wil Russel wel enkele karren goede vette klei uit zijn eigen groeve geven, zodat hij die kan mengen met zijn slechte klei. Ook nu verdedigt De Rijk Russel weer, en wel door erop te wijzen dat deze tevergeefs heeft gewacht op een beslissing van de gemeenteraad om een eigen groeve te krijgen en daarom maar op aanwijzing van raadslid Th. Aarts aan de slag is gegaan op de plaats waar hij nu aan het delven is. Ook begrijpt hij niet waarom Russel van de slechte klei die hij daar delft, geen plavuizen of stenen zou mogen maken,

het octrooi op de potaarde biedt hem immers die ruimte. Als het om het oneigenlijk gebruik van gemeenteklei gaat, kent hij overigens nog wel een paar andere Tegelse kleifabrikanten die zich van het octrooi niets aantrekken en in zijn ogen strafrechtelijk vervolgd zouden moeten worden. Hij noemt geen namen, maar doelt waarschijnlijk op pannenfabrikanten die hun ovens gebruiken om stenen te bakken, een verwijt waarop hij enkele raadsvergaderingen later terugkomt. Aarts is furieus en merkt op dat hij Russel geen plek heeft aangewezen, en dat *'als door iemand anders dan Russel de aanvraag ware gedaan geweest, de Burgemeester er wel bij (aanwezig, W.K.) zou zijn geweest.'* Dit lijkt een hint op het feit dat Russel De Rijks schoonzoon is en er voor hem kennelijk andere normen gelden. Ronck voegt hier nog aan toe dat, als men Russel het recht geeft goede potaarde te delven voor de fabricage van stenen, men dat ook moet toekennen aan steenfabrikant Carel Canoy. De voorraad gemeenteklei zal dan binnen de kortste keren uitgeput zijn. De Rijk verdedigt Canoy door erop te wijzen dat deze net zoveel mensen in dienst heeft als alle pannenfabrikanten samen: waarom zou hij dan niet ook dezelfde rechten mogen hebben? Voor hem is de kwestie hiermee afgedaan en hij gaat over naar het volgende punt op de agenda. Russel laat het er echter niet bij zitten en schrijft een brief aan de raad,

Alfred Russel

waarin hij zich verweert. Tijdens de behandeling meent Gitmans, die inmiddels weer raadslid is, dat de hele kwestie niet zo hoog zou zijn opgelopen als De Rijk zijn schoonzoon van tevoren een paar goede raadgevingen zou hebben gegeven. Volgens De Rijk heeft hij hier sinds het huwelijk van zijn dochter met Russel het recht niet meer toe. Ook vindt hij dat veel raadsleden zich als direct belanghebbenden van inmenging in deze zaak moeten onthouden. Daarop weet Ronck te melden dat Russel elders opnieuw illegaal aan het delven is. De Rijk antwoordt hierop dat het hierbij gaat om een groeve die door de fabrikanten Kurstjens en Franssen verlaten is, omdat zij van de daar aanwezige klei geen goede pannen konden maken. Bovendien heeft steenfabrikant Canoy onlangs ook zonder toestemming een tweede groeve in gebruik genomen. Hierop komt raadslid Houben, de rechterhand van Canoy, in het geweer die zegt dat deze hiervoor wel degelijk schriftelijke toestemming van de gemeente heeft verkregen en dat hij die desgevraagd kan laten zien. Volgens Gitmans heeft De Rijk hem die toestemming zelfs persoonlijk verleend. Maar De Rijk bestrijdt dit en zegt dat hij zich volledig buiten deze kwestie heeft gehouden, omdat hij zich niet kan verenigen met de wijze waarop de toewijzing van de potaarde in Tegelen is geregeld. Als het aan hem had gelegen dan was die kwestie, net als in andere gemeentes, allang geregeld.

Nu is voor Gitmans de maat vol. Volgens hem is op De Rijk het gezegde van toepassing dat gouverneur Van der Does de Willebois bezigde voor de vorige burgemeester: *'Gij deugt niet voor burgemeester.'*

De Rijk antwoordt hierop slechts dat in zijn ogen het algemeen belang boven het particuliere belang gaat en dat er voor de winter een beter potaardebescuit moet komen, als men wil ongeregelheden en doodslag wil voorkomen.

Gitmans: *'Gij weet niet, voorzitter, hoe goed man u zou zijn als gij wat toegevender waart. Gij kondt de God van Tegelen zijn, als ge niet zo koppig waart.'*²⁹

De kwestie krijgt een pittig vervolg in

de volgende raadsvergadering van 20 juli 1892.

De Rijk weigert de vergadering voor te zitten, hij geeft de hamer over aan wethouder Gitmans en verlaat de vergadering.

Hierop laat Gitmans Ronck verslag uitbrengen van hun gezamenlijk bezoek aan de officier van justitie in Roermond. Die heeft verklaard dat het onmogelijk is Russel voor het gerecht te dagen, omdat het een civiele zaak is. Ronck betwijfelt dit en blijft Russels gedrag beneden alle peil vinden, temeer daar deze niet alleen plavuizen en tegels maakt van de door hem gedolven potaarde, maar ook vlakke stenen en profielstenen.

Gitmans is minder stellig en richt

Het bedrijf van Alfred Russel aan de Kaldenkerkerweg (coll. Heemkundige Vereniging Tegelen, datum onbekend)

zich rechtstreeks tot Russel, die op de publieke tribune zit, met het verzoek de zaak in der minne te schikken. Als hij fl. 25,- boete betaalt, plus de waarde van de door hem gestoken klei tegen een nader door de raad te bepalen prijs, en onverwijld ophoudt met kleisteken, is de kwestie uit de wereld.

Russel wil echter van geen wijken weten en wijst dit verzoek af, waarop Ronck de raad voorstelt een civiele procedure tegen hem aan te spannen. Gitmans wil het niet zover laten komen en vraagt zijn collega's om advies. Hierop komt een voorstel op tafel voor een boete van fl. 75,-, alsmede onmiddellijke stopzetting van de kleidelving op tafel, maar ook dat wijst Russel af, tenzij de raad hem een groeve aanwijst waar hij klei voor stenen en plavuizen kan steken. Daarop gaat de raad niet in. In plaats daarvan besluit men burgemeester en wethouders te machtigen juridisch advies in te winnen voor een civiele procedure tegen Russel.

RUSSEL VOOR HET GERECHT

Terwijl de affaire Russel sleept, probeert raadslid Simons in de vergadering van 4 oktober 1892 zijn collega's mee te krijgen in een herziening van het potaardebescuit. Hij heeft een nieuw concept gemaakt en wil dat graag voorlezen, maar zijn collega Van Leipsig heeft daar geen behoefte aan: het leidt toch tot niets. Als De Rijk hem vraagt of hij dan iets beters weet, zegt hij dat hij het oude gebruik in stand wil houden. Aarts steunt hem: zijn

voorouders hebben zich daar altijd wel bij bevonden, dus waarom daarin nu verandering brengen?

De Rijk steunt Simons en vindt het oneerlijk alleen aan fabrikanten van pannen, potten, plavuizen en buizen toe te staan potaarde te delven en niet aan steenfabrikanten, temeer daar pannenfabrikanten in hun ovens ook stenen kunnen maken, en dat ook daadwerkelijk doen. Dat is ook niet zoals het hoort.

Bovendien staat het potaardebescuit de groei van de industrie in de weg, omdat het is gekoppeld aan een vaststaand aantal ovens per kleifabrikant en niet voorziet in de uitbreiding daarvan. Het is beter *de Berg* op te delen en deze stukken te verpachten.³⁰

De een na de ander wijst dit voorstel af. Ronck voorziet onoverkomelijke moeilijkheden bij verpachting, omdat de kleifabrikanten dan moeten afzien van hun bestaande groeve, waarin ze veel geld geïnvesteerd hebben: *'Er zal grote ruzie en onenigheid ontstaan.'* Hekkens sluit zich daarbij aan en denkt dat men door op te schuiven in de huidige groeves het probleem wel kan oplossen, terwijl Timmermans vindt dat de toewijzing bij loting moet plaatsvinden. Dat wil Simons weer niet, want hij is bang dat hij dan magere klei krijgt, terwijl hij juist vette moet hebben. Aarts voorziet dat hij het geld dat hij in zijn groeve heeft gestoken, kwijt is, als hij bij loting een andere groeve krijgt toegewezen. Daarom ondersteunt hij het voorstel van Hekkens om in de bestaande groeves

op te schuiven. De Rijk haakt hierop in door voor te stellen de groeves opnieuw op te meten en te herverdelen en verzoekt de heren zich de volgende dag om twee uur bij *de Berg* gereed te houden.

Vervolgens komt de civiele procedure tegen Russel aan de orde.

Ronck vertelt dat Gitmans en hij een advocaat in de arm hebben genomen die de zaak aanhangig heeft gemaakt bij het kantongerecht.

Russels advocaat heeft van zijn kant aangedrongen op vernietiging van het gemeentelijk potaardebesluit, omdat dit niet conform de wet zou zijn afgekondigd.

Volgens Ronck is zo'n afkondiging echter niet nodig, het is een besluit van de raad, een gemeentewet. Russel heeft die wet overtreden en moet zich daarvoor verantwoorden bij de rechter. De zitting is aanstaande zaterdag.

Hij verzoekt de burgemeester om als voorzitter van de raad het proces bij te wonen.

Dat brengt De Rijk in een lastig parket. Hij erkent dat hij als burgemeester de raad moet vertegenwoordigen, maar beroept zich op een artikel dat zegt dat hij zich bij afwezigheid of ontstentenis kan laten vervangen door de oudste wethouder. Omdat hij het liefst buiten de zaak wil blijven, overweegt hij niet te verschijnen. Mocht de raad echter vinden dat hij wel aanwezig moet zijn, dan wil hij dat men hem dat uitdrukkelijk opdraagt.

Overigens vindt hij het beter dat wethouder Ronck gaat, omdat die de zaak met de advocaat heeft voorbereid. Maar de raad kent geen genade en wil per se dat De Rijk de zitting bijwoont. Het proces pakt slecht uit voor de raad, de rechter wijst de eis van de gemeente af, maar Ronck laat het er

niet bij zitten. Hij vindt het vonnis onrechtvaardig en stelt de raad voor in hoger beroep te gaan. Ook zouden de wethouders in overleg moeten treden met Gedeputeerde Staten om het gemeentelijk standpunt toe te lichten. De Rijk protesteert: *'Als de heren wethouders naar de deputatie willen gaan om deze kwestie te bespreken en toe te lichten, dan ga ik mee, en ben bereid reeds dadelijk audiëntie aan te vragen. Wilt men ook nu weer achter mij om (gaan) en mij negeren, dan verklaar ik u, mijne heren, dat ik niet stil zal zitten.'*³¹ Ronck heeft er nu meer dan genoeg van en zegt: *'De zaak moet uit de voeten, het is onaangenaam voor mij, men loopt mij de deur af, en daarom maar naar de deputatie.'*

Hij voegt daaraan toe: *'Ook Louis de Rijk vervoert potklei naar Kaldenkerken!'* wat zoveel wil zeggen als: erger kan het niet. Louis is de negentwintjarige zoon van de burgemeester en medefirmant van de dakpannenfabriek L. de Rijk & co. Door klei naar Duitsland te vervoeren lijkt hij zich niets aan te trekken van artikel 10 van het potaardebesluit, dat de uitvoer van gemeenteklei verbiedt.³²

Twee weken later wordt de kwestie alsnog in der minne geschikt. De voorzet komt van Russel zelf. Hij heeft het college verzocht hem vergunning te verlenen om bij het buurtschap Egypte klei te delven. In ruil daarvoor wil hij de kosten van het proces betalen, plus nog eens honderd gulden per jaar voor de te delven klei. Eens temeer wil De Rijk zich als schoonvader

van Russel buiten de zaak houden. In zijn plaats hebben twee andere raadsleden, Houben en Hekkens, met hem overlegd. Zij adviseren de raad zijn aanbod aan te nemen. De Rijk brengt dit voorstel in stemming. De notulen vermelden niet of het wordt aangenomen, maar daarvan mag men wel uitgaan, anders was deze kwestie blijven slepen.³³

Alfred Russel met hoed en in lange zwarte jas te midden van zijn personeel (coll. Heemkundige Vereniging Tegelen, datum onbekend.)

EERSTE BESTUURSCRISIS

ALLEN TEGEN DE RIJK

De eerstvolgende raadsvergadering na de Russel-affaire is ruim twee maanden later, op 8 maart 1893, een maand later dan gebruikelijk. De daaropvolgende vergadering laat nog langer op zich wachten en vindt pas op 7 juli 1893 plaats. Niet burgemeester De Rijk zit deze voor, maar wethouder Gitmans. De daaropvolgende raadsvergadering is pas weer op 1 december. Met de vergaderingen van het college van burgemeester en wethouders gaat het net zo. Tot 24 mei 1893 vergadert het college wekelijks, daarna ruim een halfjaar helemaal niet meer, totdat men op 28 november de draad weer oppakt. Wat is er gebeurd?

In het archief van het gemeentebestuur is hierover niets te vinden, des te meer echter in de kranten uit die tijd.

Op 21 juni 1893 bericht *Het Nieuws van den Dag* dat een commissie van Gedeputeerde Staten een onderzoek zal instellen naar de grieven van de raadsleden tegen De Rijk. Op dezelfde dag bericht *De Peel- en Kempenbode* dat het voor de vijfde keer niet gelukt is in Tegelen een gemeenteraadsvergadering bijeen te roepen: *'De leden hebben en corps besloten niet meer met deze burgemeester ter vergadering te verschijnen.'* Een commissie uit Gedeputeerde Staten zal zich nog deze week naar Tegelen begeven om een onderzoek naar de grieven van de raadsleden in te stellen.

Enkele dagen later publiceert de *Venloosche Courant* hun namen: mr. W. Straetmans en J. Merckelbach. Weer enkele dagen later blijkt dat hun missie vergeefs is geweest: *'De poging tot bemiddeling, door de commissie aangewend, bleef zonder resultaat, daar al de leden eenparig bij hun besluit bleven volharden, om onder dezen burgemeester niet meer ter vergadering te zullen verschijnen,'* meldt het blad *De Grondwet* van 29 juni 1893. Inmiddels heeft De Rijk gouverneur Eduard de Kuijper gevraagd hem met buitengewoon verlof te sturen. Dit verzoek wordt ingewilligd, en wel voor de duur van drie weken met ingang van 1 juli. De gouverneur schrijft: *'Ik acht het in de gegeven omstandigheden bij de bestaande spanning tussen u en de raad in het belang van een regelmatig verloop van het op handen zijnde verkiezingswerk zelfs noodzakelijk dat uw verloftijd met de drie eerste weken van juli samenvalle. Het zal mij aangenaam wezen van u te vernemen dat het aangeboden verlof door u geaccepteerd worde, voorts dat het verkiezingswerk in zijn volle omvang - met al het voorbereidend door u - aan de zorg van de wethouder die u vervangt, worde overgelaten.'*³⁴

De drie weken buitengewoon verlof blijken niet toereikend om de lucht te klaren.

Op 27 augustus 1893 meldt *De Maasbode* dat er niemand is verschenen op de raadsvergadering die De Rijk heeft belegd om de geloofsbrieven van de periodiek herkozen raadsleden te onderzoeken, omdat geen van

Gouverneur E. de Kuijper (Wikipedia) de raadsleden onder de huidige burgemeester wil vergaderen. Berichten van gelijke strekking staan ook in andere kranten, regionale en landelijke. Het komt volgens de *Venloosche Courant* zelfs zover dat de burgemeester een beroep moet doen op provinciale ambtenaren om de kascontrole van de gemeente uit te voeren.³⁵ Rond half november melden verschillende kranten dat de regering de Tegelse gemeenteraad heeft ontbonden en er nieuwe verkiezingen zullen worden uitgeschreven. Enkele dagen later wordt dit bericht gerectificeerd: de regering kan dit grondwettelijk niet doen, de raad heeft zichzelf ontbonden.³⁶ Begin december lijkt de vrede weer hersteld. Het *Venloosch Weekblad* meldt dat de raadsleden de burgemeester

hebben verzocht een vergadering te beleggen waarin de geloofsbrieven van de pas gekozen leden zullen worden onderzocht, terwijl *de Maasbode* enkele dagen later bevestigt dat dit ook daadwerkelijk is gebeurd. Na nog eens drie dagen meldt de *Venloosche Courant*: *'Vrijdag avond is te Tegelen een raadsvergadering gehouden, waarin de geloofsbrieven der in juni herkozen leden, de heren Q. Laumans, L. Gitmans en L. Timmermans onderzocht zijn geworden.'*³⁷

GOUVERNEUR GRIJPT IN

Dat de Tegelse raadsleden hun werkstaking opschorten en weer willen vergaderen, lijkt alles te maken te hebben met het besluit van De Kuijper de zaak hogerop te spelen en de minister van Binnenlandse Zaken in te lichten. Op 26 september 1893 schrijft hij hem een openhartige brief met zes bijlagen. De bijlagen konden in de provinciale archieven niet worden teruggevonden, maar de brief wel. Deze begint met een beschrijving van het probleem: de leden van de Tegelse gemeenteraad van Tegelen dringen aan op het ontslag van hun burgemeester. Ze nemen hem vooral zijn houding inzake het octrooi op de potaarde kwalijk. Hierna geeft De Kuijper zijn visie op het probleem: *'Wanneer nu in aanmerking genomen wordt dat acht van de elf leden van de raad pannenfabrikanten zijn, dan is het te begrijpen dat de raad zich steeds*

wars toonde van de pogingen door de burgemeester sinds jaren beproefd om in de bedoelde regeling een verandering te brengen, waarvan weliswaar voordeel van de gemeente, doch tegelijk nadeel voor de raadsleden-pannenfabrikanten te verwachten ware geweest.'

Vervolgens beschrijft hij welke stappen hij als gouverneur en voorzitter van Gedeputeerde Staten heeft ondernomen: *'Twee leden uit hun midden (de hierboven genoemde mr. W. Straetmans en J. Merckelbach, W.K.) werden gecommiteerd om zich naar de gemeente Tegelen te begeven met het doel het beproeven door een goeddelijke bespreking van de kwestieuze aangelegenheden met de raad een betere regeling daarvan in het leven te roepen. Dat doel werd evenwel niet bereikt en de gecommiteerden konden bij die gelegenheid alleen constateren de hevige verbittering van de raad tegen de burgemeester in de opsomming van een menigte grieven zich lucht gevend en elk uitzicht op verdere samenwerking tussen beiden wegnemende.'*

Hij merkt op dat hij heeft kennis genomen van de grieven tegen de burgemeester en van zijn verweer, maar ook van het verslag van de gecommiteerden. Alle informatie staat in de bijlagen, waarna hij vervolgt: *'De lezing van al die stukken, waarvan ik de terugzending na gemaakt gebruik gaarne tegemoet zie, zal Uwer Excellentie de overtuiging schenken dat de meeste klachten tegen de burgemeester aangeheven bepaald bezijden de waarheid of geheel overdreven voorgesteld*

zijn, en dat de eigenlijke beweegreden en drijfveren welk de raadsleden op verwijdering van de burgemeester deden aandringen, elders moeten gezocht worden.

Mijns oordeels speelt de eigenbaat of hebzucht hier de voornaamste rol, en is het hun voornaamste, zo niet enige streven om door het bevorderen van de aftreding van de burgemeester, hetzij vrijwillig, hetzij op last van de regering, deze onschadelijk te maken tegenover hen als gebruikers der gemeente-kleigronden en plannen te verijdelen, welke het algemeen belang bevorderende, ter zeerste strijdig zijn met hun private belangen. Met het oog daarop is alleen te verklaren dat de raad halsstarrig geweigerd heeft en blijft weigeren om voortaan nog met de burgemeester samen te zitten, dat ook de wethouders alle samenwerking weigeren, en dat dientengevolge schier alle werkzaamheden op het gebied der gemeenteadministratie tot stilstand gebracht zijn, zoals kan blijken uit bijgaande brief van de burgemeester (gemerkt VI).

*Ik ben niet overtuigd dat de burgemeester aan zijn plicht tekort geschoten is of iets gedaan zou hebben wat zijn verwijdering zou kunnen rechtvaardigen. Van de andere kant ben ik met recht beducht dat een toegeven aan het verlangen van de raadsleden van Tegelen onder de tegenwoordige omstandigheden allicht de schijn van een zwichten voor een geest van verzet van een weerspannige raad kan aannemen.'*³⁸

HERNIEUWDE SAMENWERKING

Het is niet bekend of De Rijk van dit schrijven op de hoogte is geweest, maar in elk geval wacht hij het antwoord niet af. Hij heeft schoon genoeg van Tegelen en solliciteert op een vacature als burgemeester van Nederweert. De Kuijper is echter zo overtuigd van de kwaliteiten van een andere kandidaat dat hij in zijn aanbevelingsbrief aan de minister van Binnenlandse Zaken de sollicitatie van De Rijk niet eens noemt.³⁹

Kennelijk weten hij en Gustave Ruijs de Beerenbrouck, die hem op 1 november als gouverneur opvolgt, zoveel druk op de raadsleden uit te oefenen dat deze hun verzet tegen De Rijk staken. In de loop van november laten zij bij monde van wethouder Ronck en raadslid Timmermans aan Ruijs weten weer met De Rijk te willen vergaderen. Tijdens die vergadering willen ze de geloofsbriefen van de in mei gekozen raadsleden onderzoeken. Op dat heuglijke nieuws schrijft Ruijs op 28 november een brief aan De Rijk, waarin hij hem verzoekt voor overleg naar Maastricht te komen. Ook licht hij de minister in.⁴⁰ Enkele weken later maakt hij in een brief aan de minister de stand van zaken op. Hij constateert dat zijn bemiddelingspogingen succesvol zijn geweest en ertoe hebben geleid dat de raad in Tegelen weer bijeen is gekomen en een aantal belangrijke stukken heeft vastgesteld, zoals het kohier op de hoofdelijke belasting, maar ook dat

Gustave Ruijs de Beerenbrouck (Wikipedia)

daarmee geen einde gekomen aan de gespannen verhouding tussen de raad en de burgemeester. Als voorbeeld noemt hij een actie van het pas herkozen raadslid Timmermans, die bij zijn terugkeer in de raad een *'soort van motie van wantrouwen'* tegen De Rijk heeft ingediend. Deze is nagenoeg zonder discussie en met algemene stemmen aangenomen. Omdat de kwestie waarop de motie betrekking had, inmiddels niet meer onder de gemeente ressorteert, maar onder de provincie, zal deze geen effect sorteren, maar helemaal gerust op de gang van zaken is hij niet. Daarom zal hij alles in het werk te stellen om de toenadering tussen de raad en de burgemeester te

bevorderen en hij hoopt dat de minister hem daarbij zal helpen: ‘Welke grieven er tegen de burgemeester ook mogen zijn, hij behoort in ieder geval door de regering te worden gehandhaafd, totdat de zaken hun geregelde loop hebben genomen.’

Gebeurt dit niet dan voorziet hij ernstige problemen, niet alleen in Tegelen, maar in de hele provincie: ‘Er heerst in Limburg in verschillende gemeenten een geest van verzet van de leden van de gemeenteraad tegen de burgemeester: indien ten gevolge van de werkstaking van de gemeenteraad in Tegelen de burgemeester aldaar werd ontslagen, dan waren onmiddellijk in verschillende gemeenten als bijvoorbeeld in Belfeld en Susteren hetzelfde, d.i. een gelijke werkstaking te vrezem.’⁴¹

Enkele weken later onderstreept hij dit nog eens. De aanleiding is het einde van de zittingsperiode van De Rijk als burgemeester en zijn mogelijke herbenoeming. Ruijs de Beerenbrouck is hiervoor en herhaalt het standpunt uit de brief van zijn voorganger dat de regering De Rijk de hand boven het hoofd moet houden, omdat anders de indruk ontstaat dat men zwicht voor een door niets gemotiveerde werkstaking van de raad.

Ook nu noemt hij weer de bedenkelijke indruk die De Rijks ontslag in de huidige omstandigheden in Limburg teweeg kan brengen. Hoewel de lucht in Tegelen nog niet helemaal is geklaard, meent hij toch dat het verzet van de raad is gebroken en dat de meeste raadsleden weer met De Rijk willen samenwerken: ‘De wijze

waarop hij zich van zijn ambt kwijt staat daaraan niets in de weg. Noch bekwaamheid, noch geschiktheid, noch goede wil kunnen hem worden ontzegd; hij neemt zijn ambt met grote ijver en nauwgezetheid waar. Zijnerzijds wordt alles in het werk gesteld om de zozeer gewenste en noodzakelijke goede verstandhouding te bevorderen, en ik geloof niet teveel te zeggen wanneer ik meen dat het vooruitzicht bestaat dat die ook na enige tijd verkregen zal worden, tenzij geheel onvoorziene omstandigheden in de weg mochten worden gelegd.’⁴²

De minister volgt het advies van Ruijs op. De Rijk wordt herbenoemd en gaat kennelijk zo voortvarend te werk dat Ruijs hem een jaar later ook voordraagt als burgemeester van Belfeld als daar een vacature ontstaat. Drie raadsleden en de twee wethouders uit Belfeld verzetten zich hiertegen, omdat De Rijk niet in Belfeld woont en een zoon en een schoonzoon heeft die pannen-, respectievelijk steenfabrikant zijn. Dat is volgens hen in strijd met het ambt van burgemeester. Toch zet Ruijs zijn voordracht door, omdat De Rijk er in Tegelen blijf van heeft gegeven respect af te kunnen dwingen bij weerspannige raadsleden en deze weer zover heeft gekregen dat ze met hem willen samenwerken. De minister neemt de voordracht over en zo is de voorheen fel omstreden De Rijk ineens burgemeester van Tegelen en Belfeld.

Gezicht op Tegelen vanaf *De Berg* rond 1900 (coll. auteur)

BOOMING TOWN

RUN OP TEGELEN

De perikelen in het Tegelse gemeentebestuur voltrekken zich tegen een achtergrond van grote economische groei en aanzienlijke demografische veranderingen. Het zijn ontwikkelingen die zich ook elders in het land voordoen, maar waarin Tegelen vooroploopt. Die indruk krijgt men althans als men de navolgende cijfers bekijkt in regionaal, provinciaal en landelijk verband en vergelijkt met cijfers uit studies als die van De Jonge naar de industrialisatie van Nederland.

Allereerst neemt de groei in de steen- en dakpannenindustrie verder toe. In de periode 1885-1895 stijgt de productie van stenen van 9.870.000 naar 15.400.000, terwijl die van dakpannen met 9.500.000 stuks stabiel blijft, maar beduidend hoger zou zijn geweest als niet enkele dakpannenfabrieken in Duitsland nevenvestigingen hadden geopend. De buizenfabricage bedraagt 160.000 stuks in 1889, waarvan B. Canoy een flink aandeel voor zijn rekening neemt: in 1893 met een toename van tien procent. Ook de schoorsteenbouw neemt een

Personeel van de handpannenfabriek van Feyen-Relouw en Graed Hekkens in 1901. Bovenste rij v.l.n.r. Sjeng Huijs, Tinus Sijbers, Willem van Horck, Giel Hekkens, Willem Stoffels, Gradus Relouw, Niklāos Hekkens, Hen Feijen, Frans Faassen, Klaöske Feijen, Lotje Leenen, Hens Hekkens; onderste rij: Stien Schell, Ida Feijen, Nelke Relouw, Maria Stoffels, Maria Relouw en Grit Flos (Bron: Mulken van, W.: *Inventaris van de archieven van de Gemeente Tegelen* (Maastricht 1974))

hoge vlucht, van zestien in 1889 tot zo'n honderd tien jaar later, alleen al voor de firma Canoy-Herfkens.⁴³ Deze groei blijft niet onopgemerkt en trekt van heinde en verre mensen aan. Van 1890 tot 1900 stijgt de bevolking van 3393 naar 5133 personen, een toename van 1739 zielen ofwel ruim 51 procent.⁴⁴ Dit is het gevolg van een groot geboorteoverschot over het gehele decennium van 16,5 promille van de bevolking en een vestigingsoverschot in de tweede helft van het decennium van

ruim 35 promille.⁴⁵ Deze groei staat los van de instroom van Duitse katholieke geestelijken in die tijd, die maar een klein deel van de totale groei omvat. Van 1890 tot 1900 zijn dat er voor het Missiehuis in Steyl 375. Voor de andere, kleinere ordes zijn geen aantallen overgeleverd, maar zelfs als men het totaal aantal geestelijken dat zich in die tijd in Tegelen heeft gevestigd, stelt op 500, dan nog blijven er 1239 nieuwe ingezetenen voor de periode 1890-1900 over. Waar verblijven al die mensen?

Noch uit de gemeentelijke annalen, noch uit de regionale kranten uit die tijd wordt men hierover iets wijzer. In de Tegelse raad wordt alleen maar over industriële groei gesproken, niet over bevolkingsgroei, laat staan over de implicaties daarvan voor de volkshuisvesting, terwijl die toch niet gering waren: in de periode van 1879 tot 1899 stijgt de bezettingsgraad per woning van bijna 6 personen per woning naar bijna 7,5, terwijl die stijging van 1839 tot 1879 nog geen 0,5 persoon bedroeg.⁴⁶ Aangezien de natuurlijke bevolkingsgroei niet veel hoger is dan in de periode daarvoor, kan deze stijging alleen maar het gevolg zijn

van immigratie en inwoning. Het heeft er alle schijn van dat de drukte in de huishoudens die hiervan het gevolg is geweest - samen met het ruwe en zware werk in de kleigroeven - een ontwrichtend effect op het maatschappelijk leven heeft gehad. De voormannen van de Tegelse arbeidersbeweging laten hierover in de jubileumboeken van hun volks- en vakbonden in elk geval geen misverstand bestaan. Enkele passages: *'Het waren harde tijden die aan de oprichting van onze standsorganisaties voorafgingen (...) Velen maakten schulden bij de bakker, slager of kruidenier. (...) Kinderen moesten mee aanpakken. (...) Vele kinderen kwamen*

Deze foto geeft een beeld van hoe het er rond 1900 in de steenindustrie in Limburg aan toe ging: vrouwen en meisjes hielpen mee bij het stapelen en uitleggen van stenen. De foto is vermoedelijk genomen te Meerssen. (coll. G.A.V.)

reeds op jeugdige leeftijd in aanraking met drank. (...) De lange werktijden veroorzaakten apathie onder arbeiders. (...) Op fabrieken en werkplaatsen werden vooral gedurende de schafttijden gesprekken gevoerd die dubbelzinnig, schoor en pervers waren (...) en er werd zelden of nooit naar omgekeken of er al of niet kinderen of jonge arbeiders in de buurt waren.²⁴⁷

De toenmalige burgemeester van het naburige Venlo, H.B.J. van Rijn, prijst zich gelukkig geen burgemeester van een industrieplaats te zijn: 'Venlo heeft ook geen fabrieken, die door het personeel het bij avond wandelen in de hoofdstraten hinderen en de moraliteit verlagen of door verbrandingsproducten, door schoorstenen afgevoerd, de lucht bederven en de omgeving hinderen.'²⁴⁸

OPVOERING JEUGDARBEID

De toestroom van volwassen nieuwkomers is niet voldoende om de behoefte aan arbeidskrachten in de Tegelse dakpannen- en steenindustrie te dekken. Behalve volwassenen worden er steeds meer jongeren tewerkgesteld. Kinderarbeid is een bekend fenomeen in Tegelen. Als in 1855 Hendrik Kamp en Frans Soeten met hun *IJzergieterij van Tegelen* beginnen merkt de gemeentesecretaris in het jaarverslag van de gemeente op dat deze fabriek van groot belang is voor de gemeente omdat 'daarin kunnen gebezigd worden jongens beneden de 12 jaar, die daags kunnen verdienen 50 à 60 cents.'²⁴⁹ Kennelijk is dat iets waarvoor zelfs een

gemeentebestuur zich in die tijd niet hoeft te schamen, sterker nog, waar men trots op kan zijn.

Twintig jaar later, op 8 april 1875, stuurt procureur-generaal Strens te Maastricht een verzoek aan de burgemeester om op te treden tegen fabrikanten die kinderen onder tien jaar voor zich laten werken. Hij maakt duidelijk wie hij bedoelt: 'fabrikanten van pannen en aannemers of werklieden die - al zij het buitenlands - stenen vervaardigen.'

Mocht de burgemeester zulke personen kennen, dan is hij wettelijk verplicht proces-verbaal tegen hen op te maken, en wel uit hoofde van de wet van 19 september 1874, het zogenaamde Kinderwetje van Van Houten.⁵⁰ Strens is strenger dan Van Houten, die een leeftijdsgrens van twaalf jaar hanteert. Bij Strens is dat tien jaar. Dat heeft er waarschijnlijk mee te maken dat hij de steen- en dakpannenindustrie onder de Mijnwet van 1810 laat vallen, die arbeid van kinderen tot tien jaar in mijnen en steengroeves verbiedt. Uit het archief van de voormalige gemeente Tegelen blijkt niet dat het tot zulke processen-verbaal is gekomen. Ook in de kranten uit die tijd is hierover niets te vinden, wat niet wil zeggen dat het niet voorkomt. Dat Strens de beschuldigende vinger uitsteekt naar voornoemde fabrikanten lijkt erop te wijzen dat hij de praktijk in Tegelen kent. Overigens is het verbod niet 'toepasselijk op huiselijke en persoonlijke diensten en op veldarbeid', en dat laatste is een rekbaar begrip, als

men bedenkt dat er veldovens worden gebruikt voor het bakken van stenen. Ruim tien jaar later, in 1887, wordt er een parlementaire enquête gehouden naar de toestand in fabrieken en werkplaatsen. In het verslag van die enquête wordt Tegelen negen keer genoemd met fabrieken waar verscheidene jongens van twaalf tot zestien en van zestien tot achttien werken en een enkel meisje van twaalf tot zestien. Er vindt dus kennelijk geen kinderarbeid in de zin van het Kinderwetje van Van Houten meer plaats in Tegelen.⁵¹ Om begripsverwarring te voorkomen is het dan ook beter te spreken van jeugdarbeid, als we het hebben over de inzet van twaalf- tot zestienjarigen. Die jeugdarbeid neemt in de periode 1890 tot 1900 in Tegelen steeds grotere proporties aan, sterker nog: het aandeel van de jongeren in de totale personeelsbezetting stijgt vanaf 1880 aanzienlijk.⁵² Het is dan ook niet overdreven te stellen dat de *boom* in de kleiwarenindustrie vooral te danken is aan de inzet van jongeren.

LEEF- EN ARBEIDSOMSTANDIGHEDEN

Hoe ziet het leven van een kleiarbeider en zijn gezin eruit tussen 1890 en 1900? Volgens de Tegelse vakbondsman Piet Jacobs bedragen de lonen in de kleiwarenindustrie gemiddeld zo'n 10 tot 12 cent per uur ofwel fl. 7,20 tot

fl. 8,64 per week, terwijl de historicus P.J.M. Teeuwen spreekt van een officieel loon van fl. 1,30 tot fl. 1,50 per dag ofwel fl. 9,- tot fl. 12,- per week.⁵³ Vergelijk hiermee het landelijk minimumweekloon voor een volwassen arbeider dat ongeveer fl. 7,50 bedraagt. Hierin kunnen door seizoenswerkloosheid en conjuncturele crises verschillen optreden. In het algemeen zijn de lonen in het westen hoger dan in de rest van het land. Terwijl een landarbeider in Limburg, Noord-Brabant of Zeeland gemiddeld fl. 300,- per jaar verdient, krijgt zijn collega in het westen voor hetzelfde werk fl. 450,-⁵⁴ Dit loon wordt verdiend in lange dagen met zes volledige werkdagen per week. Per dag wordt er gemiddeld twaalf uur gewerkt, van 's morgens zes tot 's avonds acht uur, met twee keer een half uur en één keer een heel uur pauze. Een uitzondering zijn de ringovenstokers in de baksteenindustrie, die continu werken: zeven dagen per week en twaalf uur per dag. Ook is er een verschil tussen de winter- en zomermaanden. In de wintermaanden werken de kleiarbeiders in de kleigroeves - het zijn de maanden van de 'kleicampagne' - in de zomermaanden in een pottenbakkerij en steen- of dakpannenfabriek, als ze ten minste niet in Duitsland gaan 'tichelen'. De middagpauze is voor de meesten te kort om thuis te gaan eten, maar zonder warme maaltijd is het werk niet vol te houden en daarom laat men het eten door familieleden op de

werkplek bezorgen. Hiervoor wordt een ketelsetje gebruikt dat met een doek wordt omwikkeld om het eten warm te houden, in het Tegels 'hinkelmenke' of 'knuurke' genoemd. De bezorgers zijn in de regel de zoons die in de laatste klassen van de lagere school zitten. De zoons van twaalf jaar en ouder, die de school af hebben, komen hiervoor niet in aanmerking omdat ze zelf werken. De Steylerse chroniqueur Sjeng Stoffels schrijft hierover: *'De schooltijd voor de kinderen in mijn jeugd was, behalve 's zaterdags en zondags, 's morgens van half negen tot elf uur en 's middags van half twee tot vier uur. Van elf tot half twee moest ik dan mijn oudste broer met 't hinkelmenke of knuurke eten brengen. Jeu werkte toen bij Dentjens' ijzerfabriek als draaier. (...) Als ik om elf uur uit school kwam was moeder het eten al klaar aan het stoven. In het ene keteltje kwam meestal moes met een stukje braadworst of spek erbovenop of wat ander vlees, wat er op dat moment van een geslacht varken voorradig was. In het andere keteltje kwam pap of karnemelk of ook wel eens rozijnensoep, die van gerst en veel krenten en rozijnen met een schijfje citroen werd gemaakt.'*⁵⁵

Het werk in de kleigroeves is slopend. Alles gaat met de schop. Om te weten of er ergens klei zit, moet men eerst een zandlaag afgraven, die metersdik kan zijn. Blijkt dat de klei zich dichtbij de oppervlakte bevindt, dan hoeft men deze alleen maar los te steken en op een kar te gooien. Dat is zwaar werk, maar niet zo zwaar als wanneer de klei zich op grote diepte bevindt. In dat

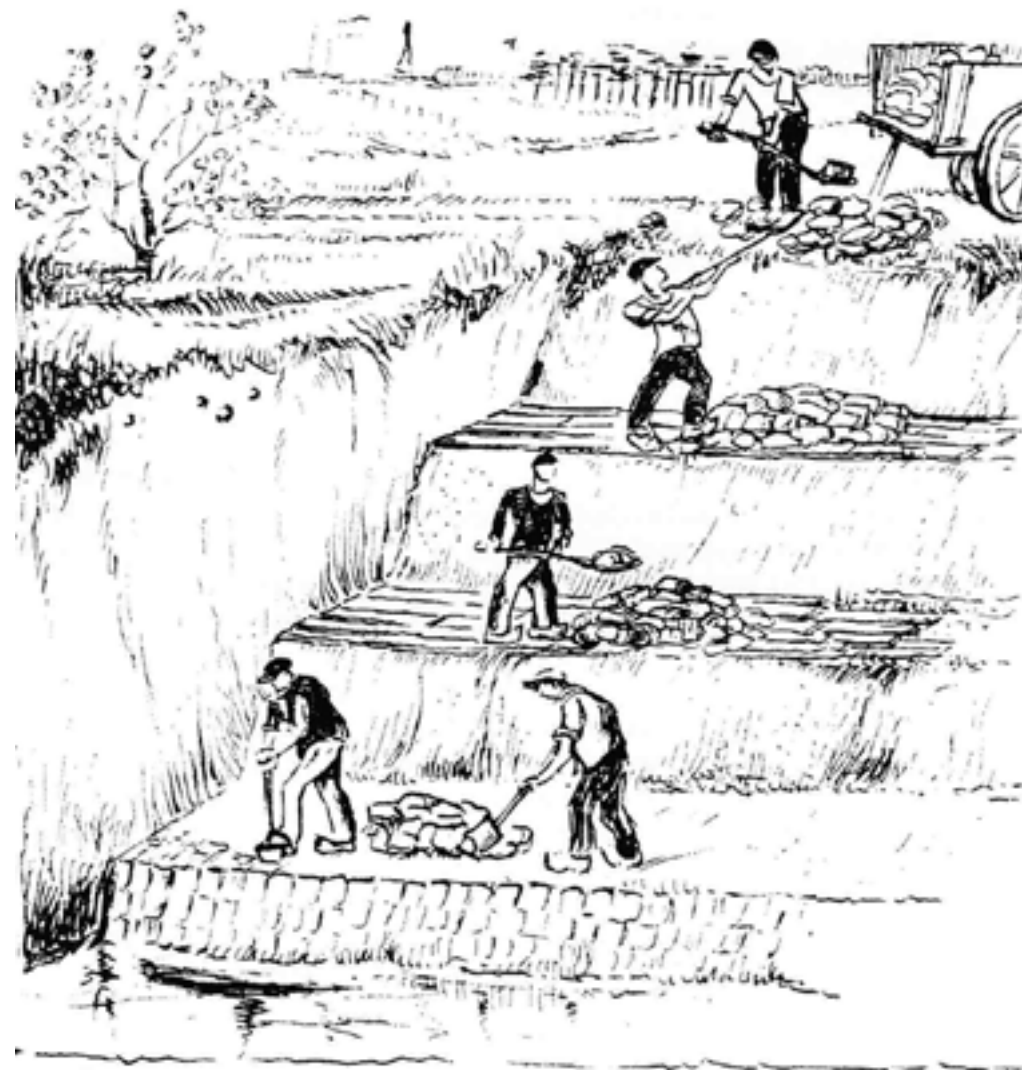

Pannensetje, in het dialect 'knuurke' genoemd (coll. Heemkundige Kring Tegelen)

geval moeten er overdwars langs de wand eerst *schavotten* worden gemaakt. Zo worden de uitstekende platforms of terrassen in de kleiwand genoemd waarlangs de klei van onderen wordt opgegooid totdat hij uiteindelijk in een kar op de begane grond belandt, waarna een voerman deze met zijn paard naar de fabriek brengt: zie de tekening van Pau Lücker hiernaast. Later worden hiervoor kiepwagentjes en trammetjes gebruikt. De klei wordt gestoken in de herfst en de winter, zodat hij op de fabriek de tijd heeft om te drogen. Bij hevige regen of sneeuwval kunnen de kleistekers schuilen in een hut, die in de kleiwand is ingebouwd, waar een stoofplaat staat om het etensketeltje op te warmen. Stoffels: *'Bij iedere potberg was een huisje van wat planken, pannen en balken gebouwd, die de hut werd genoemd. Die diende om te schuilen bij slecht weer, maar dan moest het wel erg zijn, anders werd er gewoon doorgewerkt. De hut (of hol zou je kunnen zeggen) was half in*

*de berg ingebouwd. Ik moest daar het etensketeltje in zetten: dat ding maakte een geheimzinnige indruk op mij. Er zaten geen vensters in, alleen een paar banken en een oude stoof om de keteltjes een beetje op te warmen.'*⁵⁶ Als de klei eenmaal op de fabriek is aangekomen, wordt hij daar op een

hoop gegooid. Ook dat is zwaar werk. Twee arbeiders verstouwen per dag zo'n dertig karren klei. Het Tegels dialect heeft een woord voor dit tomeloos harde werken: *poejakke*. Ondanks deze inzet en de lange werkdagen kunnen de meeste arbeiders hun gezinnen maar ternauwernood

onderhouden. De hulp van meewerkende zoons en dochters is dan ook meer dan welkom. Bij de veldovens en in de steenfabrieken helpen ze mee stenen te dragen en te stapelen, bij de dakpannenfabrieken om pannen in droogrekken te zetten.

Verder vult men zijn karige inkomen aan door zelf groente te telen. Bij de meeste huizen is een moestuin, maar soms pacht men ook een stuk land. Dit wordt na afloop van het werk 's avonds bewerkt, als het moet bij het licht van een stallantaarn.

Ook wordt er vaak vee aan huis gehouden, zoals kippen, geiten en varkens. Tot lang in de twintigste eeuw bestaat er een speciale varkensverzekering.

Hoewel ze hun handen vol hebben aan de opvoeding van hun vaak talrijke kroost weten de vrouwen vaak nog tijd te vinden voor het verstellen van kleren, het werken in kloosterkeukens of als dienstbode of min bij rijke families. De vrouw van Joes Schreurs, *Pettattenelke*, dankt hieraan haar bijnaam: zij schildte aardappelen voor de Blauwe Zusters in Steyl.

Ten slotte is het overal en altijd zuinigheid met vlijt: de kleren die men koopt of thuis zelf heeft gemaakt worden in de regel afgedragen, zodat de jongste van het gezin steeds in de gebruikte kleren van zijn oudere broers en zussen loopt.

Stoffels verzucht in een van zijn stukjes over die tijd: *‘Wat is hier in Tegelen vroeger “gepoejakt”! Van 's morgens vroeg tot 's avonds laat moest er gewerkt*

*worden, en hard ook. Geen vrije dag of hij werd op je loon ingehouden; geen ziekengeld; geen enkele dag vakantie. De week na de kermis verdiende je niet veel, want zelfs die vrije dagen werden op je loon ingehouden. De dokter moest je zelf betalen; een ziekenhuis was er niet. De oude mensen werden door hun kinderen verzorgd, ten minste als ze goede kinderen hadden. De anderen moesten van ellende sterven en werden door hun burens geholpen.’*⁵⁷

GEVAARLIJK WERK

Kwam bij hierbij nog de angst voor ongelukken op het werk, zoals in de mijnbouw in het zuiden van Limburg? Er bestaat in Tegelen in die tijd een zeer primitieve ziektekostenverzekering bij schutterijen voor wie het kan en wil betalen, de zogenaamde ziekenbussen, maar van een ongevallenverzekering is, net als van een ouderdomsverzekering, nog geen sprake.

Als er een ongeluk gebeurt, is het aan de familie en de buurt om het slachtoffer bij te staan. Dit roept de vraag op of het werk van een kleiarbeider in een Tegelse kleigroeve of een steen- of pannenfabriek in die tijd uitzonderlijk gevaarlijk was en of hiervoor speciale voorzorgsmaatregelen werden getroffen.

De Franse schrijver Emile Zola heeft deze situatie voor de Franse mijnindustrie beschreven in zijn roman *Germinal*, terwijl Herman Heijermans met zijn toneelstuk *Op Hoop van Zegen* een aanklacht heeft geschreven tegen

het winstbejag van de reders in de visserij. Zij namen het volgens hem met de zeewaardigheid van hun schepen niet zo nauw en stelden daarmee hun personeel bloot aan onverantwoorde risico's. De uitdrukking *‘De vis wordt duur betaald’* dankt hieraan zijn oorsprong.

Zou je hetzelfde kunnen stellen voor de toenmalige Tegelse kleiwarenindustrie? Voor zover het gaat om ongelukken op het werk - in de groeve of de fabriek - ontbreken daarvoor de bronnen. Er zijn geen veiligheidsrapporten van de arbeidersinspectie, die toen overigens nog niet bestond, noch dagboeken van kleistekers en kleibewerkers. Als er sprake is geweest van onverantwoorde risico's op het werk, dan zou dit mede aanleiding moeten zijn geweest voor de oprichting van de vakbond van steenarbeiders, St. Stephanus, en als zodanig vermeld staan in de annalen van deze bond. In de herdenkingsbrochure bij het 25-jarig bestaan van de Tegelse afdeling van de bond is hierover echter niets te vinden. Wel wordt uitgebreid stilgestaan bij de lange werkdagen, de lage lonen en de kinderarbeid, maar geen woord over het gevaar op het werk - in de groeve of in de fabriek.

Incidenteel staan er trieste berichten in de regionale kranten, de *Venlosche Courant* en het *Venloosch Nieuwsblad*. Zo verschijnt in de *Venlosche Courant* van 8 mei 1892 dit bericht: *‘Gisteren is te Tegelen in de pannenfabriek van de Gebr. Teeuwen de 15-jarige P. van Dijk met een arm tussen het kamrad gekomen*

en ernstig gekwetst in het hospitaal te Venlo opgenomen. De vader van de ongelukkige verloor vorig jaar het leven in de Potkuilen door onder neerstortende grond te geraken.’

Twee jaar later, op 15 december 1894, schrijft het *Venloosch Weekblad*: *‘De pannenbakker J. Feyen te Tegelen, 36 jaar, maandagnamiddag bezig zijnde in een 8 meter diepen kuil van de potberg aldaar zand te delven, werd door een grondverschuiving verrast en bedolven. Een ladder stortte mede in de kuil en verpletterde hem het hoofd. Men ontgroef een lijk. Hij laat een vrouw en acht kinderen achter.’*

Weer twee jaar later, op 4 januari 1896, meldt de *Venlosche Courant*: *‘Donderdag had P. Joosten, arbeider bij de firma Canoy-Herfkens, het ongeluk met een been onder een neerstortende leemwagen te geraken, met het noodlottig gevolg dat het been aan de enkel brak. Verleden zaterdagmorgen had te Tegelen een treurig ongeval plaats. De arbeider P. S. had bij 't kleidelven in de zogenaamde “Potkuilen” 't ongeluk onder een afgeschoven aardklomp te geraken en hevige inwendige kneuzingen te bekomen.’*

Op 28 januari 1899 meldt de *Venlosche Courant*: *‘Verleden maandag stortte de werkmans V. H. bij het vervoeren van zand op de kleiberg te Tegelen met de handkar van het steiger en bekwam verwondingen, waarbij geneeskundige hulp werd ingeroepen. Gelukkig heeft deze val geen ernstige gevolgen gehad.’* En op 3 maart 1900: *‘Een arbeider van den heer Alfred Russel te Tegelen had*

laatstleden zaterdag bij het kleidelven in den zogenaamde 'Potberg' het ongeluk geheel door het instortende zand te worden bedolven. Dadelijk schoten zijne medearbeiders toe om hem met spaden uit zijn benarde toestand te redden. Toen hij evenwel half was verlost viel opnieuw een gedeelte van de kuil in en bedolf hem opnieuw. Met nieuwe moed werd evenwel het reddingswerk voortgezet en gelukte het de bedolvene nog tijdig van onder het zand te voorschijn te halen. Hoewel gekneusd is hij er evenwel betrekkelijk nog al goed afgekomen.'

Zoals gezegd gaat het hier om incidentele berichten.

Ook door plaatselijke schrijvers, zoals Sjeng Stoffels, Leo Huijs en Carel Ververs, wordt 'het gevaar van de Berg' niet breed uitgemeten, zoals men zou verwachten als het tot de streeklegendes behoorde.

Toch is er wel iets bekend over de gezondheidsrisico's die er aan het werk op de Berg of in kleifabrieken verbonden waren.

Toen in 2007 het kerkhof aan de voet van de St.-Martinuskerk in Tegelen werd geruimd, heeft er een forensisch onderzoek plaatsgevonden van de skeletten, die daar werden aangetroffen. Daarbij zijn afwijkingen gevonden bij skeletten van personen die daar aan het einde van de 19^e eeuw zijn begraven. Op grond hiervan constateren de onderzoekers: 'Aan de skeletten is zichtbaar dat het merendeel van de populatie fysiek zware arbeid heeft verricht' en 'Het beeld ontstaat van een hardwerkende bevolking.'⁵⁸

MORELE GEVAREN

Terwijl er in de gedenkschriften weinig tot geen aandacht wordt besteed aan de veiligheids- of gezondheidsrisico's van het werken op de kleiberg of in de kleikoel, is de ophef over de morele gevaren waaraan de arbeiders worden blootgesteld, des te groter.

De schrijvers van het gedenkboek van St. Stephanus vinden er geen doekjes om: 'Onder de onontwikkelde ruwe arbeiders op de fabrieken was sedert jaren lang de verkeerde gewoonte van vuilbekken ingeworteld. Er werd besloten deze vuilbekkerij te gaan bestrijden en wel door ten eerste: niet meer te lachen, ten tweede: vriendelijk te verzoeken om passende taal te gebruiken en ten derde: wanneer een vriendelijk verzoek niet hielp, onze intussen opgedane meerdere ontwikkeling te benutten om de vuilbekkers de mond te snoeren. Wat gebeurde? Al spoedig bleek dat de grote massa niet van vuilbekkerij gediend was, maar de durf en moed miste om daartegen op te treden. Toen op de fabrieken, waar enkele propagandisten werkten, de zaak werd aangepakt, was binnen drie maanden tijds zelfs op fabrieken waar honderd man werkten, de vuilbekkerij voorgoed en tot op heden toe, dus na vijftig jaar, uitgeroeid.'⁵⁹

Deze vuilbekkerij gaat hand in hand met alcoholmisbruik, waarover in een gedenkboek bij het 50-jarig bestaan van de overkoepelende standsorganisatie als volgt wordt uitgeweid:

'Wanneer iemand begraven was en men kwam terug van het kerkhof, dan

werd alsof het de gewoonste zaak ter wereld was, de jeneverfles aangesproken. Bij het slachten van een varken moest een 'blooddröpke' gedronken worden. Bij het leggen van een eerste steen of bij het 'richten' (het opzetten van de dakschoren van een huis) moest de fles tevoorschijn komen. Bij het examen voor het huwelijk, als het paartje 'naar pastoor' ging werden alle jongens getrakteerd op een vat bier. Bij 'schildbrengen', d.i. bij het stichten van een nieuw café, werden de buurjongens, waarin de kasteleins zijn toekomstige klanten zag, zo overmatig op bier getrakteerd dat er van braspertijen sprake kon zijn. Bij de 'inteug' als een gezin zich in een bepaalde buurt kwam vestigen, dan moesten de burens getrakteerd worden en de goede verstandhouding hing in vele gevallen af van de mate waarin getrakteerd werd. En bij aangifte van een kind kwam de gelukkige vader er niet langs zonder de burens in zijn geluk te laten meedelen. Met Nieuwjaar kwamen hele buurten huis aan huis bij elkaar en dan werden er enorme hoeveelheden drank verzvolgen, evenals met kermissen, met carnaval, bij vogelschieten, bij loten voor soldaat en bij verkiezingen welke gelegenheden soms ontaardden in omvangrijke dronkemanspartijen. En naast al deze drinkdagen kende men ook nog de zgn. Blauwe Maandagen waarop door velen niet gewerkt werd en van café naar café werd getrokken.

En zij, die wel moesten werken, laptten op de fabriek bij elkaar om toch maar vooral te kunnen drinken.'⁶⁰

De auteurs van deze brochure noemen

zelfs een aantal van 129 cafés in 1900. Zij leiden dit af uit het feit dat er in een carnavalsoptocht in die tijd een wagen meereed die ingericht was als café en het opschrift droeg: 'De Honderddertigste'.

Ook in zijn autobiografische levensschets uit 1955 noemt vakbondsman Piet Jacobs dit aantal, maar voegt hieraan toe dat door de tomeloze inzet van de drankbestrijders, tot wie hij zichzelf ook rekent, er na verloop van tijd maar een klein gedeelte is overgebleven.⁶¹

Dit aantal kan echter op geen enkele wijze gestaafd worden aan de hand van officiële documenten. Sterker nog, die laten juist zien dat er in 1901 Tegelen maar 21 personen beschikken over een vergunning voor de verkoop van sterke drank, die nodig is om een café uit te baten. Als Steven Dings in dat jaar het college van burgemeester en wethouders vraagt hem zo'n vergunning te verlenen, wijzen zij dit verzoek af omdat het maximale aantal vergunningen al is bereikt. Zij beroepen zich op een koninklijk besluit van 1884, waarin wordt gesteld dat op elke 250 inwoners slecht één zo'n vergunning kan worden verleend. Voor Tegelen met zijn bijna 5250 is 1901 met 21 vergunningen de maat vol.⁶² Als vier jaar later het *Beroepenregister voor de Gemeente Tegelen* verschijnt, zien we achter 24 namen en adressen de vermelding 'café', hetgeen in verhouding staat tot de bevolkingsaanwas in die tijd. Uit het *Straatnamenregister voor de*

Gemeente Tegelen uit hetzelfde jaar komt achter het huisnummer en de naam 56 keer de vermelding 'café' of 'herberg' voor. In de helft van het aantal gevallen wordt hierbij een nevenberoep vermeld. Kennelijk wordt er dus op meer adressen drank geschonken dan op de 24 waarvoor vergunning is verleend, maar zeker geen 129.

In een interview met veldwachter Vercauteren in een *Tegelsche Courant* uit 1931 vertelt deze dat er in Tegelen in 1910 wel 37 cafés waren en ook dat er toen flink werd gevochten. Zo had hij eens tijdens de kermis zestien kragen en dassen van de grond moeten oprapen, die vechtersbazen van elkaar hadden afgerukt.⁶³

Het aantal van 129 lijkt dus schromelijk overdreven. Kennelijk is deze bewering ingegeven door de kolderieke overdrijving die nu eenmaal bij carnaval hoort, zoals men zegt '*van hier tot Tokio*' als men bedoelt dat iets ver weg is.

Daarmee komt ook de tweede bewering van deze auteurs, namelijk dat je in die tijd nergens verder dan vijftig meter hoeft te lopen om bier of sterke drank te kunnen kopen, op losse schroeven te staan. In de dorpskern is er zeker sprake geweest van een hoge café-dichtheid, zoals in de Spoorstraat, de Hoogstraat en rond de Oude Markt, maar naarmate men verder buiten de dorpskern komt niet meer.

BESCHAVINGSOFFENSIEF

Niettemin schijnt de situatie toch zo ernstig te zijn geweest dat de katholieke kerk een groot beschavingsoffensief inzet. Hierbij worden geen middelen geschuwd.

Een van die middelen is de Heilige Missie, een periode in het kerkelijk jaar waarin paters Redemptoristen de parochie bezoeken om hel en verdoemenis over de gelovigen af te roepen in de hoop hen daarmee weer op het rechte pad te brengen. Pastoor Meertens weidt in de annalen van de St.-Martinusparochie anderhalve pagina lang uit over de Heilige Missie in het najaar van 1902, die kennelijk nogal indruk op hem heeft gemaakt. Tijdens de vroegmis van dinsdag 28 oktober preekt pater Klessens over het verzwijgen van de zonden in de biecht, waarna pater Voets om half negen de gelovigen op het hart drukt dat men een doodzonde altijd moet biechten. In de avondmis van die dag preekt pater Booten over het Laatste Oordeel. De morgen daarop is het weer de beurt aan pater Klessens, die de onrechtvaardigheid hekelt, waarna pater Booten preekt over berouw, terwijl Voets 's avonds van leer trekt over heiligschennis. De woensdag is vrij, maar donderdagmorgen pakt pater Beijsens de draad weer op met een preek over dronkenschap, waarna Booten het nut van goede voornemens memoreert en Beijsens de dag afsluit met een preek over de hel. Op vrijdag en zaterdag wordt er tegen onkuisheid

Tegelenaren bij de Gebroeders Teeuwen in Kaldenkerken 1911 - zonder opgave van kijkrichting: T. v.d. Heuvel - Van Deursen - Piet Peters - Naad Smeets - Janus van Eijck - Driek Caris - Bart Sanders - Pierke Joosten - Killaarts - Toon Seroo - Hubecker - W. Rijvers - Toon van Eijck - van Leipsig - H. van den Bommel - Piet Otenheym - Mathieu Beckx - Backx - F. Geraeds - Hens Cruysberg - Van Leipsig - Van Horck - Jac. v.d. Borst - B. Corneth - Piet Ambaum - Piet v.d. Heuvel - Sanders - Steph. en Jan Noten (timmerlieden) - Th. Bongaarts - Stroux - Gerard Seroo - Denessen - Hansen - Sloesen - Giesberts - C. Bongaarts - met potlood in marge: Coen Ottenheym - Ant. v. Eyck - Th. Hamakers + ? Hamakers. (coll. Piet Ambaum)

en vuilbekkerij gepreikt, waarna de toon op zondag iets wordt gematigd. Als de paters op dinsdag en woensdag vertrekken, laten ze een tevreden pastoor achter. De parochianen zijn goed opgekomen en met zijn allen 2450 keer ter communie gegaan. Pater Voets (doodzonde, heiligschennis) en pater Booten (laatste oordeel, berouw) hebben met hun preken de meeste bijval gekregen.⁶⁴ Een ander middel is het organiseren van de bevolking in standsorganisaties en organisaties voor geheelonthouders,

de zogenaamde drankweer. Bij de oprichting van de Volksbond in 1906 gaat dit hand in hand: katholieke arbeidersvoormannen komen op voor de belangen van de arbeiders, maar proberen tevens het drankmisbruik in eigen kring tegen te gaan. Dit misbruik wordt gezien als een van de oorzaken van de decadentie en immoraliteit, waartegen ook de Heilige Missie zich richt.

TONRAUSCH

TEGELSE FABRIEKEN IN DUITSLAND

De kleikoorts in Tegelen staat niet op zichzelf. Deze woedt ook in het Duitse grensgebied, waar hij rond 1885 opsteekt, met de Gebroeders Teeuwen uit Tegelen als voornaamste aanjagers. Tot dan toe stelt de kleiwarenindustrie in het Duitse grensgebied weinig voor, er bestaan slechts enkele fabriekjes voor handdakpannen, maar op 14 augustus 1885 vragen de Gebroeders Teeuwen de gemeente Kaldenkerken toestemming om een stoomdakpannenfabriek te vestigen. Hun voorbeeld wordt gevolgd door de directie van de Stoomdakpannenfabriek Echt. Al na een paar maanden zijn de fabrieken bedrijfsklaar en dan gaat het snel: in de vier daaropvolgende jaren vestigen zich vijf stoomdakpannenfabrieken in Kaldenkerken, die in 1889 in totaal zo'n honderd arbeiders werk verschaffen.

Als het bedrijf van Gebroeders Teeuwen rond 1889 in handen van hun zwager J.Q.H. Laumans over gaat, bouwen de Teeuwens op het belendend perceel een nieuwe fabriek. Beide bedrijven liggen aan de oostkant van de Steylerstrasse na het douanekantoor en ongeveer een kilometer bij de Tegelse hoofdvestigingen vandaan. In 1891 besluit ook Louis de Rijk, de zoon van de Tegelse burgemeester, zich daar te vestigen, en wel schuin tegenover het douanekantoor.⁶⁵

De firma Teeuwen aan de Steylerstrasse in Kaldenkerken
(coll. Heemkundige Kring Tegelen)

De aanleiding voor deze trek is het besluit van rijkskanselier Bismarck om tol te heffen op afgewerkte kleiproducten, eerst alleen op verglaasde dakpannen (15 juli 1879), later op alle producten (24 mei 1885). Hierdoor gaat een groot deel van de winst die Tegelen ondernemers met hun kleiproducten in Duitsland kunnen behalen, al bij de grens verloren.

Deze tol geldt echter niet voor ruwe klei, die dus in principe met paard en wagen vanuit Nederland kan worden aangevoerd. Dat gebeurt dan ook: de Teeuwens en hun zwager J. Laumans voorop.

P.J.M. Teeuwen schrijft in zijn boek *Uit aarde geschapen*: 'Zowel de Gebroeders Teeuwen als de Gebroeders Laumans hebben de klei uit hun Nederlandse groeven steeds gebruikt als grondstof voor hun fabrieken te Kaldenkerken.'

De Duitse historica Ina Germes-

Dohmen bevestigt dit in een artikel over de geschiedenis van het bedrijf Laumans in Kaldenkerken en in haar overzichtswerk *Auf den Ton kommt es an*, waarin ze spreekt van eigen groeven van de firma's Laumans en Teeuwen op Nederlands grondgebied: een groeve van Laumans in Venlo en een pachtgroeve van Teeuwen in het Trappisterveld.

Of Louis de Rijk ook een eigen groeve heeft gehad waaruit hij klei kon aanvoeren, is onduidelijk. Bij de verkoop van zijn nalatenschap wordt alleen een groeve in Tegelen genoemd.⁶⁶ Een eigen groeve is noodzakelijk, gezien het verbod op uitvoer van gemeenteklei in het potaardebesluit van 14 november 1885. De gemeenteraad wil hiermee

voorkomen dat Tegelse kleifabrikanten een fabriek in Duitsland vestigen, deze voorzien van Tegelse gemeenteklei en daarvan kleiproducten bakken die ze vervolgens tolvrij in Duitsland kunnen verkopen. Dat gaat ten koste van de werkgelegenheid in Tegelen.

Louis de Rijk, de zoon van de burgemeester, trekt zich volgens gemeenteraadslid Ronck niets van die bepaling aan.

'Ook Louis de Rijk vervoert potklei naar Kaldenkerken!' roept hij tijdens van de raadsvergadering van 4 oktober 1892 uit.

Burgemeester De Rijk noemt in de vergadering van het college van burgemeester en wethouders op 20 december 1893 de naam van raadslid

Tegelse werknemers van de firma Laumans in Kaldenkerken rond 1910
(coll. Heemkundige Kring Tegelen)

Alphons Kurstjens als overtreder. Hij zou Tegelse gemeenteklei naar zijn fabriek in Leuth brengen. De Rijk vraagt zijn wethouders, van wie Ronck er een is, hoe het college zich hierin moet opstellen. Ronck vindt dat men dit niet door de vingers kan zien, omdat anders zijn collega's, die ook over gemeenteklei kunnen beschikken, in de verleiding komen zijn voorbeeld te volgen. Uiteindelijk komt Kurstjens er met een waarschuwing vanaf en blijft de beschuldiging binnenskamers. Ook de Kamer van Koophandel spreekt zich uit over de trek naar Duitsland en betreurt deze, maar veroordeelt hem niet expliciet. Het is alsof men willen zeggen: wat moet men anders, het is de schuld van Bismarck! In het eerste jaarverslag over het jaar 1889 schrijft men: *'Zeker zou de pannenfabricage (alhier begunstigd door haar uitstekende klei) steeds veel meer in onze gemeente toenemen, ware het niet dat Duitsland een te hoog invoerrecht (1 Mark per 100 kilo) op de platte of zogenaamde kruispannen heft. Hierdoor zijn de fabrieken verplicht zich in de naburige Duitse gemeente Kaldenkerken te vestigen, waar evenwel de klei uit onze gemeente verwerkt moet worden.'* Let wel: in de laatste zin wordt niet gesproken van gemeenteklei (strafbaar), maar van klei uit onze gemeente (toegelaten, mits uit eigen groeve). En in het jaarverslag over 1891: *'Wel bouwden twee Tegelse fabrikanten nieuwe fabrieken, maar door de invoerrechten waaraan hun fabriek bij export naar*

Duitsland onderworpen is, moesten die fabrieken op Duits grondgebied worden opgericht.'

Ten slotte stelt men in het jaarverslag van 1897 vast dat door de hoge invoerrechten *'wederom verschillende grote fabrieken naar Duitsland zijn verplaatst.'*

DUITSE PRAKTIJKEN

Het is in dit verband interessant te vergelijken hoe de Duitse en de Nederlandse overheden met de kleiwinning omgaan. Alleen in Bracht is sprake geweest van eenzelfde situatie als in Tegelen, waarbij de gemeenteklei per oven wordt verkocht. De gemeente vraagt er vijftien mark per jaar per oven. Dit duurt maar een paar maanden, daarna gaat men over tot het verpachten van de grond, eerst tegen drie mark, dan tegen vijf mark per *Quadratrate*, waarmee waarschijnlijk de Rijnlandse roede à 14,19 m² wordt bedoeld. Deze pachtsom dient in vijf termijnen betaald te worden. De reden voor deze overgang, en nog wel zo snel, is niet bekend. Heeft men geweten tot wat voor een toestanden de verkoop van gemeenteklei in Tegelen kon leiden? Ook voor Brügggen en andere grensgemeentes, waar de kleiwinning voor de dakpannenindustrie enkele decennia later begint dan in Tegelen, wordt het Tegelse voorbeeld niet nagevolgd. In de gemeentelijke annalen is alleen sprake van verpachting.⁶⁷

Als Gedeputeerde Staten en burgemeester De Rijk de Tegelse gemeenteraad voorhouden dat het verpachten van grond beter is dan het verkopen van de klei, is het dus niet ondenkbaar dat zij hun oor in Duitsland te luister hebben gelegd.

GRENSARBEID

Een reden temeer om de Tegelse firma's niet te zwaar te vallen over hun trek naar Duitsland en het in geval van overtreding te laten bij een waarschuwing is het feit dat zij in hun Duitse nevenvestigingen uitsluitend Tegelenaren te werk stellen. Rond 1890 zijn dat er zo'n honderd, tien jaar later zo'n 125. Het merendeel is jong en man, tussen de zestien en dertig jaar. Voor oudere mannen is het werk in de productie te zwaar. Ze werken er alleen als stoker, voorman of opzichter. Een vijfde tot een kwart van het personeel bestaat uit jongeren tussen de veertien en zestien jaar, minder dan tien procent is twaalf of dertien jaar. Of zich onder die jongeren ook meisjes bevinden, zoals bij Tegelse dakpannenfabrieken, is niet duidelijk. Het is moeilijk voor te stellen dat Tegelse ouders hun dochters voor dag en dauw te voet naar Kaldenkerken sturen om te werken. De werkdag van volwassenen duurt maximaal twaalf uur, die van jongeren maximaal tien uur. In de winter wordt er niet gewerkt omdat er niet genoeg geschikte klei is, zodat men drie

maanden werkloos is. De lonen voor volwassenen kleiwerkers in Kaldenkerken bedragen in 1886 1,80 tot 2,40 mark, die voor jongeren ongeveer 0,80. Vijf jaar later is dat iets hoger: 2 tot 2,40 mark voor volwassenen en 1,40 tot 1,60 voor jongeren. Een volwassen arbeider kan per jaar 600 tot 720 mark verdienen. De reden dat er niet meer Duitse arbeiders werken is overigens dat de beroepsbevolking van Kaldenkerken liever in de textiel- en sigarenindustrie werkt, waar minder *gepoeijakt* wordt en de lonen hoger zijn.⁶⁸

TWEEDE BESTUURSCRISIS

MACHTIG DUO

Aan het verhaal van de Tegelse kleikoorts wordt door één persoon een bijzondere wending gegeven: Carel van Basten Batenburg.

Wigbold Rutger Carel van Basten Batenburg met roepnaam Carel wordt op 10 september 1860 geboren in het Gelderse Lichtenvoorde als zoon van Jan Bernard Antoni van Basten Batenburg, die daar koopman, land-econoom, lid van de gemeenteraad en van 1865 tot 1871 wethouder is. In het begin van de jaren negentig vestigt Carel zich bij zijn oudere broer Johan Henri op kasteel Holtmühle. Deze woont daar met zijn vrouw Theodora de Rijk, het nichtje van burgemeester Carel. Bij de dood van haar vader erft zij het kasteel, terwijl Carel een landhuis aan de Stationsstraat krijgt. Vanuit hun kasteel vechten ze zich samen een weg naar de top.

Als Johan in 1886 de Nederlandsche Stoom Mineraalwaterfabriek De Snelle Sprong opricht, wordt Carel in 1887 zijn vennoot. Zes jaar later richten ze samen een briefhoudersmaatschappij op, de voorloper van het latere Egidius Janssen B.V.

Als Johan zich in 1894 met succes kandidaat stelt voor Gedeputeerde Staten, doet Carel hetzelfde voor de gemeenteraad, en wordt eveneens verkozen. Hij krijgt maar liefst 213 van de 342 uitgebrachte stemmen op een totaal van 477.

W. R. C. van Basten Batenburg.
burgemeester 1906-1923

(Bron: Mulken van, W.: *Inventaris van de archieven van de Gemeente Tegelen*)
(Maastricht 1974)

Aan zijn familierelatie met burgemeester De Rijk laat hij zich niets gelegen liggen. Hij bekritiseert zijn bestuursstijl en leest hij hem de les als het om notuleren van raadsvergaderingen gaat. Hij wil geen samenvattingen meer, maar een woordelijke weergave van het gesprokene.

In 1898 loopt het uit de hand. Aan het einde van de raadsvergadering van 26 februari 1898, die bij afwezigheid van De Rijk wordt voorgezeten door wethouder Laumans, vraagt Carel het woord en zegt dat hij het graag wil hebben over de kleikwestie aan de

Kaldenkerker Berg. Hij heeft De Rijk al eens eerder verzocht om dit punt aan de orde te stellen, maar zonder succes. Omdat De Rijk er niet is, kan Van Basten Batenburg hem niet om een schadevergoeding vragen, maar hij heeft een conceptraadbesluit opgesteld dat moet leiden tot een proces tegen De Rijk en leest dat voor.

Plotseling maakt De Rijk zijn opwachting. Hij verontschuldigt zich: hij dacht dat de vergadering om vijf uur zou beginnen en niet om drie uur, en vraagt wat er besproken is. Laumans somt op wat er aan de orde is geweest en zegt dat ze nu bezig zijn met de kleikwestie. Als De Rijk vraagt wat dat voor kwestie is, antwoordt Van Basten Batenburg in zijn plaats:

Pastoor Meertens (coll. auteur)

'Perceel 584.' Daarop zegt De Rijk dat hij al herhaaldelijk heeft gezegd dat dit perceel geen gemeente-eigendom is, maar van hemzelf, en wel sinds 1863. Hij kan dit met akten aantonen. Timmermans zegt dat De Rijk dit al vaker heeft gezegd, maar er nooit mee voor de dag is gekomen. Waar zijn ze, die akten? De Rijk moet het antwoord schuldig blijven en klaagt op zijn beurt Johan Henri van Basten Batenburgs aan, die zich wederrechtelijk het gebruik van gemeentewegen rond zijn kasteel heeft toegeëigend. Hij maakt ze niet alleen onbruikbaar door er zand overheen te storten, maar heeft ook een duiker door buizen laten vervangen. Carel van Basten Batenburg neemt het op voor zijn broer en antwoordt dat, als de raad kan aantonen dat zijn broer klei heeft gedolven op grond die niet zijn eigendom is, maar gemeentegrond, deze bereid zal zijn hiervoor een schadevergoeding te betalen. De Rijk op zijn beurt wijst de raad erop dat, als de raad een proces tegen hem wil voeren, hij dat lang zal kunnen rekken, wat de gemeente veel geld zal gaan kosten. Daarom biedt hij de raad een schadevergoeding aan, waarvan men de hoogte zelf kan vaststellen, hij zal dan wel zien of dit acceptabel is. Van Basten Batenburg neemt deze suggestie over en komt de volgende raadsvergadering met het voorstel De Rijk een schadevergoeding van fl. 600,- te laten betalen voor de klei die hij onder de taluds van perceel 854, de weg die hij zijn eigendom noemt, heeft laten weghalen. Voorts moet De Rijk

de taluds in de oude staat herstellen, c.q. de door hem geplante bomen te verwijderen.

De Rijk protesteert en eist dat eerst maar eens bewezen wordt dat de weg niet van hem is, waarop Van Basten Batenburg een nog veel verder strekkende motie indient. Daarin beticht hij De Rijk ervan grond uit de taluds van die weg te hebben laten vervoeren naar het buitenland, namelijk De Rijk's fabriek in Kaldenkerken, wat in strijd is met het octrooi op de potaarde: een echo van de beschuldiging van Ronck van 4 oktober 1892 aan het adres van zijn zoon. ('Ook Louis de Rijk vervoert potklei naar Kaldenkerken!').

Op grond hiervan stelt hij de raad voor De Rijk te dwingen de onvreemde eigendommen aan de gemeente terug te geven met vergoeding van de geleden schade. Tevens stelt hij voor bij Gedeputeerde Staten toestemming te vragen een proces tegen De Rijk aan te spannen, hetzij in eerste aanleg, hetzij in hoger beroep of cassatie. De motie wordt met algemene stemmen aangenomen. Alleen raadslid Aarts stemt tegen.

IN DE BRES

De zaak tegen De Rijk neemt een zeer vreemde wending als zijn zoon Louis voor hem in de bres springt.

In de raadsvergadering van 29 oktober 1898 leest De Rijk een aan de raad gerichte brief van pastoor Meertens voor. In het kennelijke besef getuige

te zijn van iets uitzonderlijks notuleert gemeentesecretaris Nelissen zowel de inhoud van de brief als die van het daaropvolgende debat woordelijk.

De brief luidt als volgt: *'Edelachtbare heren, bij ondergetekende is het volgende voorstel ingekomen: "Louis de Rijk wil zich verplichten met het oog op het afbranden van de kerk aan de kerk een geschenk te doen van minstens fl. 600,-, mits de pastoor van de gemeente Tegelen bij de leden van de raad bewerkstelligt dat het verzoek tot machtiging om tegen de burgemeester te procederen bij Gedeputeerde Staten door de gemeenteraad wordt ingetrokken."* De ondergetekende, overwegende, 1. dat een magere overeenkomst beter is dan een vet proces; 2. dat er veel geld gevorderd wordt voor de afgebrande kerk: fl. 600,- is een schone bijdrage; 3. dat de zoete lieve vrede tussen de burgemeester en de raad veel voordelen zal aanbrengen voor de gemeente Tegelen, vertrouwt erop dat de gemeenteraad van Tegelen het voorstel van de heer Louis de Rijk zal aannemen om op die wijze het procederen te voorkomen. Getekend, J.L. Meertens, pastoor.'

De raad is perplex en vraagt om uitleg. 'De heer Ronck: "Welk proces is dat? Ik kan niet begrijpen dat dat de heer Pastoor in deze zaak voor procureur spelen zal." De Voorzitter: "Meneer Pastoor wil tussenpersoon zijn van de Raad en mijn zoon."

De heer Ronck: "Destijds is dat u reeds aangeboden door de Raad."

De heer Laumans: "Ik geloof dat het niet gewettigd zal zijn. Ik ben er zeer voor dat deze zaak in der minne wordt geschikt,

Het personeel van Gebroeders Teeuwen in 1910. Let op het grote aantal jongeren en kinderen. (coll. Heemkundige Kring Tegelen)

maar ik geloof niet dat de Gedeputeerde Staten dit zullen goedkeuren."

De heer Timmermans: "Wij hebben met de heer Pastoor niets te maken. Wanneer u komt, dan zullen wij daarover spreken."

De heer Gitmans: "Ik ben voor een minnelijke schikking en dat men deze zaak maar moet laten rusten tot een volgende vergadering, dan kunnen wij daarover spreken."

De heer Ronck: "Wij hebben met u te maken en niet met de Pastoor."

De heer Laumans zegt aan de heer Pastoor gezegd te hebben dat dit geld eerst in de gemeentekas moet komen, dan kunnen wij dit later aan de kerk

subsiidiëren.

De heer Timmermans: "Ik kan niet begrijpen dat de pastoor dit heeft gedaan. Ik zeg u: wat hij heeft geschreven is omkoping."

De voorzitter: "U spreekt van omkoping. Hiervan meen ik echter: wie is de omkoper en wie de omgekochte?"

De heer Timmermans: "Ik zeg het nog eens dat dit omkoping is en dit kunt gij als gij wilt aan de Pastoor terugzeggen."

De voorzitter: "Ik wil u zeggen dat ik wars van procedures en geen chicaneur ben en zal het voorstel van hem overnemen en het door hem aangeboden aan de gemeente cadeau doen."

De heer Timmermans: "Onder

voorwaarden zoals het besluit is genomen.”

De heer Gitmans: “Ik ben ervoor de zaak te laten rusten tot de volgende vergadering.”

Zo gaat het een tijdje door, waarna besloten wordt de zaak uit te stellen tot de volgende vergadering. De Rijk toont zich dan bereid tot een schikking met de raad. Van Basten Batenburg heeft hierop geanticipeerd en in overleg met zijn advocaat Verschure een concepttekst opgesteld die hij voorleest. Daarbij wordt bepaald dat De Rijk de gemeente een schadevergoeding van fl. 600,-, alsmede de kosten voor het juridisch advies zal betalen, de gewraakte weg zal laten afpalen en de taluds aan de gemeente zal afstaan, maar dan zonder de bomen, die hij moet rooien of overdoen aan de gemeente.

De motie wordt met algemene stemmen aangenomen. Alleen De Rijk onthoudt zich van stemming.

BOZE WETHOUDERS

Daarbij blijft het niet. Twee jaar later gaat het opnieuw mis. Dit maal gaat het om een conflict tussen De Rijk en zijn wethouders, Carel van Basten Batenburg en Quirinus Laumans, samen.

Op 18 januari 1900 sturen ze een brief aan gouverneur G. Ruijs de Beerenbrouck, met een waslijst van ongenoegens. De brief gaat vergezeld van maar liefst vier bijlagen, elk van twee tot drie pagina's, sommige

met vele onderstrepingen, zelfs van complete alinea's, om het belang ervan te benadrukken.⁶⁹

Om te beginnen beklagen de wethouders er zich over dat er geen akte is opgemaakt van de schikking die De Rijk met de raad op 29 november 1889 heeft willen treffen. Ook heeft er nog geen opmeting en afpaling van de gewraakte taluds plaatsgevonden. Verder heeft De Rijk geen gevolg gegeven aan de door de raad verleende concessie voor de aanleg van een smalspoor door de Gebroeders Teeuwen en de Gebroeders Laumans, noch aan de aanvraag van de directie van het Missiehuis voor het aanleggen van een weg. Voorts zijn verscheidene raadsbesluiten niet uitgevoerd, waaronder het besluit om het octrooi op potaarde te herzien. In het hele jaar 1899 heeft er geen schoolbezoek door burgemeester en wethouders plaatsgevonden. In de winter van 1897 en 1898 is het voorgekomen dat vanwege de koude en bij gebrek aan een goede verwarming schoolkinderen naar huis zijn gestuurd. Ook hebben de vereiste verkiezingen voor de Kamer van Koophandel niet plaatsgevonden. Ten slotte worden de stukken voor de vergadering van het college niet of niet tijdig genoeg bezorgd, waardoor de wethouders zich onvoldoende kunnen voorbereiden.

De kritiek is goed getimed, net aan de vooravond van De Rijk's herbenoeming, wiens bestuurstermijn in het voorjaar afloopt. Ook de brede spreiding van de klachten lijkt niet

Deze foto van N.V. Tiglia, gelegen tegenover het station in Tegelen, dateert van 1925, maar was vanaf het begin reeds groot opgezet. Links beneden Huize Rozenburg, waar burgemeester Carel de Rijk woont. (coll. Aviodome)

toevallig. Het wekt de indruk dat De Rijk op alle vlakken faalt en - met het oog op een mogelijke herbenoeming - hoognodig vervangen dient te worden. Ruijs de Beerenbrouck biedt De Rijk gelegenheid zich te verweren en somt de klachten van zijn wethouders op in een brief aan hem. De Rijk gaat er eens goed voor zitten en ontzenuwt de klachten stuk voor stuk. Meermalen wijst hij de wethouders, in het bijzonder Carel van Basten Batenburg, aan als de veroorzakers van de klachten. Heel subtiel is de toespeling op de politieke intentie van de brief: ‘Ik vertrouw dat het uwe

Excellentie uit een en ander duidelijk genoeg zal blijken dat de schuld dat er in november jongstleden geen verkiezing voor de Kamer van Koophandel heeft plaatsgehad, niet op mij alléén neerkomt, maar een gedeelte daarvan op de overige leden van het bestuur rust, die - wanneer zij er geen nevenogmerken bij hebben gehad (sic, W.K.) - mij wel aan een en ander hadden kunnen herinneren.’ Alleen op het verwijt van niet-opmeting van de gewraakte taluds heeft hij geen verweer, maar daarvoor heeft hij pas een brief aan het hoofd van het kadaster in Roermond gestuurd met het verzoek dit in orde te brengen.⁷⁰

Kennelijk neemt Ruijs de Beerenbrouck met dit antwoord genoegen, want op 1 februari 1900 vraagt hij de minister van Binnenlandse Zaken hem opnieuw te benoemen. Deze voordracht wordt op 22 februari ondersteund door een adhesiebetuiging van vele raadsleden en notabelen, met inbegrip van wethouder Laumans, die kennelijk op zijn schreden is teruggekeerd. Opvallend, maar niet verrassend, is het ontbreken van de handtekeningen van wethouder Carel van Basten Batenburg en zijn broer Johan.

GROTE JONGENS

SNEL RIJZENDE STERREN

Terwijl het stof van dit conflict neerdaalt, maken de Tegelse burgers zich op voor de inwijding van de herbouwde en vergrote St.-Martinuskerk. Dit gebeurt op zondag 26 juni 1900.

's Morgens om kwart over zeven komt de bisschop van Roermond, monseigneur J. Drehmanns, aan op het station in Tegelen, waar hij door pastoor Meertens wordt afgehaald. In het rijtuig van Henri van Basten Batenburg gaat het gezelschap naar de kerk, waar de bisschop wordt begroet door het kerkbestuur met haar voorzitter, Paul J.W. Teeuwen, voorop. Paul J. W. is de zoon van de twee jaar eerder overleden Stephanus Teeuwen, die samen met zijn broer Paulus in Tegelen een steenbakkerij, een dakpannenfabriek en een ijzerwinkel heeft opgezet, maar direct over de grens met Duitsland nog eens drie dakpannenfabrieken en één gresbuizenfabriek bestiert. Paul J.W. is in 1861 geboren, heeft de handelsschool aan het Bisschoppelijk College in Roermond doorlopen en is in 1880 in het bedrijf gekomen. Negentien jaar later, in 1889, wordt het bedrijvenconglomeraat gesplitst en komt hij samen met zijn broer Joseph aan het hoofd van de bedrijven te Tegelen en Kaldenkerken te staan, waarvan de activa op dat moment bijna fl. 40.000 bedragen. Daarnaast

beschikken ze over 20 hectare grond in Tegelen, 7,7 hectare in Belfeld en 2 hectare in Blerick. Ook zijn ze mede-eigenaar van de steenstoomfabriek Teeuwen & Nefkens in Blerick, die ze in 1902 zullen overnemen.⁷¹ Behalve de grootste ondernemers van het dorp zijn ze ook de grootste weldoeners van de kerk. Samen met zijn vrouw Petronella Geurts zal Paul J. W. in de komende acht jaar aan de kerk één van de drie nieuwe kerkklokken, een groot glas-in-loodraam en een kruiswegstatie schenken, terwijl zijn broer Joseph, die getrouwd is met Aldegonda Geurts, de zus van Petronella, hetzelfde doet en ook nog een venster raam financiert. Op de ramen staan de namen van de naamheiligen van henzelf en hun eega's, terwijl onder aan de voet van het raam hun burgerlijke namen staan vermeld, zodat er geen twijfel kan bestaan over de identiteit van de gulle gevers.⁷² Met zijn vrouw en vijf kinderen woont Paul in het voorouderlijk huis *Aan Geneyndt* - in het dialect *Aan d'n Ing* - in de huidige Engerstraat, dat hij het jaar daarvoor grondig heeft laten verbouwen en renoveren. Het is een kapitaal pand van twee etages met een balkon aan de voorkant en stallen, een schuur en een werkplaats aan de zijkant. Het geheel wordt omgeven door een grote tuin met een manshoge bakstenen muur en een fraaie poort aan de kant van de Posthuisstraat, waar de dorpskern begint. Zijn broer Joseph woont met zijn vrouw en zes kinderen in een groot huis aan de Spoorstaat, één

huis voor de kruising met de nog aan te leggen Schoolstraat. Ook dat is een kapitaal pand met een grote, diepe tuin. De gebroeders zijn in de bloei van hun leven en druk bezig hun bedrijf uit te bouwen. Ze worden voor de gemeentelijke inkomstenbelasting van 1902 aangeslagen voor een bedrag van fl. 4000,-, net als winkelier Caspar Laumans, tabaksfabrikant Peter Kreijkamp en steenfabrikant Alfred Russel. Alleen de inkomens van Henri van Basten Batenburg (fl. 5000,-), weduwe Quirinus Laumans en fabrikant Otto Assmann (beide fl. 4500,-) en de rector van het Missiehuis in Steyl zijn nog hoger. Als Tegelen in 1905 op het telefoonnet wordt aangesloten, zijn ze met nog vierendertig andere Tegelenaren geabonneerd, Paul met nr. 29 en Joseph met nr. 23. Maar anders dan de anderen staan ze zowel geregistreerd op bedrijfsnaam als op persoonsnaam. In de herfst van 1900 trotseren de broers het gemeentebestuur met een verzoek om verlaging van de aanslag voor de plaatselijke inkomstenbelasting, die ze te hoog vinden in vergelijking met wat anderen volgens hen moeten betalen. In een besloten vergadering wijst de gemeenteraad hun verzoek af, met zes tegen drie stemmen, terwijl hun zwager Timmermans zich van stemming onthoudt.⁷³ In plaats van zich in de gemeentepolitiek te storten laat Paul J.W. zijn oog vallen op een plaats in het bestuur van de plaatselijke Kamer van Koophandel. Op 29 november 1900

wordt hij gekozen, samen met Henri van Basten Batenburg, Eugène Bruls, Alfred Russel en Peter Thissen. De gebroeders Teeuwen hebben veel gemeen met de gebroeders Van Basten Batenburg: ambitie, kennis, grond en vermogen.

NIEUWE STEENGIGANT

Er is echter een groot verschil tussen beide families. Terwijl de familie Teeuwen generaties lang in de kleibranchen actief is, houden de broers Van Basten Batenburg zich tot 1900 bezig met de verkoop van mineraalwater en de productie van briefhouders. Ze hebben geen instrumentele kennis van het kleibewerksvak, dat voor hen alleen een middel is om geld te verdienen, maar beschikken wel over kapitaal, waarmee ze die kennis kunnen kopen. Daarnaast hebben ze het geluk dat er zich op hun landgoed en aangrenzende eigendommen veel klei bevindt. Het succes van de kleifabrikanten, die hen in macht en invloed naar de kroon steken, wekt in hen het verlangen op ook in de klei te gaan. Waarom ze kiezen voor de steenbranche in plaats van de dakpannenbranche is niet duidelijk, maar dakpannenfabrieken zijn er legio in Tegelen en steenfabrieken nog maar weinig. Het kan ook te maken hebben met de kwaliteit van de klei in hun groeve, die zich wellicht beter voor steenfabricage leent. Hoe het ook zij, op 17 april 1901

vergaderen burgemeester en wethouders over hun verzoek tot oprichting van een stoomfabriek voor stenen en andere kleiwaren. Het college bestaat op dat moment uit burgemeester De Rijk, zelf kleifabrikant, wethouder Carel van Basten Batenburg zelf en wethouder Gitmans, koopman. Tegen het verzoek tot oprichting zijn twee bezwaren ingebracht. Het eerste bezwaar is van Willem Krabben, de eigenaar van een belendend perceel, die daarop groenten teelt. Hij vreest dat rook, vuur of gassen van de steenfabriek zijn veldvruchten en eigendom schade kunnen berokkenen, maar is de beroerdste niet: als de heer Van Basten Batenburg zich verplicht de eventuele schade te vergoeden, dan trekt hij zijn bezwaar in. Het tweede is van De Rijk zelf, maar dan in zijn rol van gewoon burger. Al eerder heeft hij bezwaar gemaakt tegen de uitbreiding van de fabriek van de familie Kurstjens, zijn burens aan de Stationsstraat, waar hij woont. Dat bezwaar gold vooral de uitstoot van kwalijke dampen. Tussen zijn perceel en dat van de steenfabriek-in- oprichting van Van Basten Batenburg liggen twee wegen en een spoorlijn met een stationsemplacement, maar dat maakt de overlast niet minder. Hij vindt de schoorsteen met 40 meter te laag. Bij andere kleiwarenfabrieken zijn de schoorstenen 50 meter of hoger en die hoogte zouden ook de Van Basten Batenburgs in acht moeten nemen. Carel Van Basten Batenburg stelt hierop de hoogte op 45 meter te

brenge en voegt hieraan toe: *‘De schoorstenen der fabrieken van de firma Canoy-Herfkens & Co. en de heer Russel zijn niet hoger, ten minste de meeste niet.’* Ook meent hij te weten dat voor de bouw van de meest recente schoorstenen zelfs geen vergunning is opgelegd. De Rijk heeft hierop geen verweer. In de daarop volgende vergadering wordt dan ook besloten de vergunning te verlenen. Enkele maanden later, op 3 september 1901, wordt bij akte van notaris Brouwers te Venlo, Tiglia N.V., stoomfabriek van kleiwaren, officieel opgericht. Net als het bedrijf van hun concurrent Canoy-Herfkens & co is het een naamloze vennootschap. De oprichters zijn Carel, zijn jongere broer mr. Willem van Basten Batenburg, rechter bij de arrondissementsrechtbank en woonachtig in Den Bosch, Gerard Buskens, aannemer te Nijmegen, J.A.G.C. Trosée, zonder beroep uit Nijmegen, mr. J. W. K. M. van der Sijp, arts uit Nijmegen, mejuffrouw J.M.L. Loukens, zonder beroep, eveneens uit Nijmegen, en Carels oudere broer, Johan Henri.⁷⁴ Opmerkelijk is dat alle vennoten van buiten de regio komen, en geen enkele binding met de streek hebben, net als overigens Alfred Russel van de firma Russel, die uit Geleen afkomstig is, en August Smulders, medefirmant van Canoy-Herfkens, die uit Utrecht stamt. Naar de redenen hiervan kan men slechts gissen. Het kan zijn dat de

Van Basten Batenburgs als niet-dialectsprekers moeite hebben zich in het Tegels uit te drukken en daarom liever geen Tegelse vennoten willen hebben, maar ook dat zij zich bang zijn verstrikt te raken in een moeras van plaatselijke dienstbaarheden. P.J.M. Teeuwen noemt het: *‘vanaf het begin een echte naamloze vennootschap, waar de belangen werden gebundeld van grondbezitters, financiële beleggers-geldschieters en vakmensen met kennis van de bouwwereld en het keramisch vak.’*⁷⁵

VERSTRENGELING

Bij de oprichting van Tiglia N.V. wordt Carel tot algemeen directeur benoemd. Met de aanvaarding van deze functie begeeft hij zich op glad ijs. In die tijd hoeft de combinatie van wethouderschap en ondernemerschap geen probleem te zijn, net zo min als de combinatie van burgemeesterschap en ondernemerschap. Van dat laatste is burgemeester De Rijk het levende bewijs. Hij zit in zaken en in de politiek. Met het bestaande censuskiesrecht kan het ook bijna niet anders. Het systeem werkt deze ‘dubbele petten’- cultuur in de hand. De Rijk is echter bij de discussies over kleiwinning en kleiproduktie steeds opgekomen voor het algemeen belang. Ondanks alle conflicten die hij in en met de raad heeft gehad, heeft hij het veel prestige opgebouwd. Daarvan getuigt de vrijwel unanieme adhesie van de gemeenteraad en de waardering

van de gouverneur en de minister van Binnenlandse Zaken bij zijn herbenoeming. Met Carel van Basten Batenburg kan het nog alle kanten op. Hij zit in zaken en ook in de politiek, maar heeft als directeur van een mineraalwater- en briefhoudersfabriek in Tegelen nauwelijks concurrentie te duchten gehad. Die concurrentie zal hij zeker krijgen als hij zich met N.V. Tiglia een plaats op een markt moet bevechten, waarop ook de Tegelse firma's Russel en Canoy Herfkens actief zijn, voorwaar, geen kleine jongens. Daarbij staat veel op het spel, veel geld en veel prestige. De N.V. Tiglia pakt groots uit met een enorm fabrieksgebouw met ovens, droogschoppen, werkplaats, kleiput, kolenopslag, ketelhuis en machinekamer. Dat alles legt een grote druk op Carel. Zal hij die druk aankunnen en er net als De Rijk in slagen boven zijn privébelangen uit te stijgen? Aan de vooravond van zijn directeurschap van Tiglia N.V. lijkt het daar nog niet op. In een van de zes bijlages bij de brief, die hij met wethouder Laumans op 18 januari 1900 aan de Gouverneur stuurt, haalt hij behalve naar De Rijk ook flink uit naar zijn toekomstige concurrent Russel, die met medeweten van De Rijk gewoon kan blijven doorgaan met het delven van klei voor de productie van stenen op plaatsen waar klei wordt gevonden die bedoeld is voor de productie van dakpannen, etc., etc. Het is alleen maar Russel wat de

klok slaat, alsof er geen andere kleifabrikanten in Tegelen zijn en met Russel het octrooi op de potaarde staat of valt. Daarmee laadt Van Basten Batenburg op zijn minst de verdenking van partijdigheid op zich, wat natuurlijk haaks staat op de onpartijdigheid die hij als bestuurder in acht moet nemen.

HET EINDE VAN EEN TIJDPERK

COMPLIMENT

Aan de andere kant kan hij ook joviaal zijn. Terwijl hij in de winter van 1900 De Rijk bij de gouverneur verdacht maakt, steekt hij hem in het najaar onverwacht een pluim op zijn hoed. Dit gebeurt in de vergadering van de gemeenteraad van 24 november. Dan wordt na decennia getouwtrek en gekissebis eindelijk een octrooi voor de potaarde vastgesteld waarmee iedereen instemt en die nog standhoudt ook. Het is de uitkomst van een debat dat twee vergaderingen eerder wordt gevoerd over het onderhoud van de waterlopen in en tussen kleigroeves. In die discussie komt ook het tarief voor de klei ter sprake. Er bestaan dan twee tarieven: een tarief voor vette klei waarvan dakpannen worden gefabriceerd en dat per oven wordt berekend, en een tarief voor magere klei waarvan stenen en plavuizen worden gefabriceerd en dat per kubieke meter wordt betaald.

Russel steekt magere klei per kubieke meter. Hij geeft het aantal meters dat hij heeft gestoken op aan de gemeente en krijgt daarvoor een rekening. De andere kleifabrikanten vragen zich af of dat niet ook voor vette klei kan gelden en er wordt aangedrongen op een nieuwe verordening. Wethouder Van Basten Batenburg belooft deze de volgende vergadering voor te leggen. Die vergadering vindt plaats op 24 november. Burgemeester en wethouders

stellen de raad voor de gemeenteklei voortaan niet meer per oven af te rekenen, maar per gedolven kubieke meter, zoals dat al gebeurt met de klei van Russel.

Niemand tekent bezwaar aan. Volgens raadslid Alphons Kurstjens is het zelfs het voordeligst. Wel ontstaat er een discussie over de controle: hoe kom je erachter hoeveel kubieke meters iemand heeft gedolven? De Rijk stelt voor iedere kleifabrikant een controleboekje te geven waarin deze zelf het aantal kubieke meters gedolven klei bijhoudt. Een zeer goed idee, volgens Van Basten Batenburg.

Maar daarmee houdt het niet op: De Rijk stelt ook voor om fraudeurs van het recht op gemeenteklei uit te sluiten, een lot dat overigens ook diegenen zou moeten treffen die de waterloop niet bijhouden. Ook dit voorstel wordt met algemene stemmen aangenomen.⁷⁶ Hiermee komt een einde aan de politieke onenigheid over het octrooi op de gemeenteklei.⁷⁷

Dit wil echter niet zeggen dat nu ook de kleikoorts verdwijnt. Deze woekert voort, zij het in een andere vorm. Al lang voordat de kwestie van de gemeenteklei in de raad wordt beslecht, proberen de grootste kleifabrikanten de beste particuliere gronden buiten het gemeentelijk wingebied te verwerven. Er gaat niets boven een eigen groeve, die je niet met anderen hoeft te delen en waar geen pottenkijkers komen. Om aan zo'n groeve te komen moet je oren en ogen in de samenleving hebben, advertenties in kranten uitspellen,

informanten recruterende, notarissen aflopen.

De kleikoorts verplaatst zich naar een andere arena. Niet langer wordt de strijd om de klei gevoerd in de raadszaal en bestuurskamers van het gemeentehuis, maar in de directiekamers van bedrijven, waar directeuren, commissarissen en aandeelhouders zich beraden over grondaankopen.

Dit heeft alles te maken met de bedrijvenconcentratie die in die tijd optreedt. Van 1890 tot 1915 daalt het aantal pannenfabrieken van 27 tot 15 en het aantal steenfabrieken, respectievelijk gresbuizenfabrieken van 3 naar 2.

Deze concentratie gaat gepaard met schaalvergroting. Een steeds kleiner aantal bedrijven heeft een steeds groter aantal werknemers in dienst: alleen van 1899 tot 1900 is de stijging al 75 procent, van 447 naar 735.⁷⁸ Bij die bedrijven vindt een stijging van de kapitaalsreserves plaats, waaruit de grondaankopen bekostigd worden. Het is een ontwikkeling die kleine bedrijven niet kunnen bijhouden. Zij moeten het doen met de gemeenteklei, die langzaam maar zeker opraaft.

VERDWENEN WEGEN

Voordat deze trend doorzet en de grondtransacties buiten beeld raken, vormt de gemeenteraad nog eenmaal het toneel van een grondschaandaal oude stijl.

De opmaat vindt plaats in de

raadsvergadering van 20 december 1900, die vrijwel geheel in het teken staat van de kleiwinning. Nadat eerst de concessies voor de aanleg van een smalspoortraject voor Louis de Rijk en de samenwerkende firma's Gebroeders Laumans en Teeuwen zijn besproken, geeft burgemeester De Rijk het woord aan het nieuwbakken raadslid Herman Houba – alias *De Kúiper* – die zich beklagt over het feit dat hij niet meer op zijn terrein kan komen. De weg waarover dat zou moeten gebeuren, is namelijk uitgedolven voor de winning van klei.

Ook De Rijk kent zo'n geval, en wel de gemeenteweg naar kasteel Holtmühle, de zogenaamde Hondsdijk, die Johan van Basten Batenburg heeft laten uitdelven.

Nieuwe klachten volgen, waarbij steeds duidelijker wordt wie de boosdoener is: Johan van Basten Batenburg. Daarop stelt De Rijk voor een raadscommissie in te stellen die de zaak gaat onderzoeken. Het college van burgemeester en wethouders is hier naar zijn zeggen niet geschikt voor, omdat hierin Carel, de broer van Johan, zitting heeft en hij de schijn van partijdigheid wil vermijden. Hij vraagt Houba of hij samen met een collega-raadslid de commissie wil bemannen. Houba protesteert omdat zijn perceel grenst aan dat van Van Basten Batenburg, maar dat doet er volgens De Rijk niet toe. Zijn voorstel wordt unaniem goedgekeurd.

De commissie gaat niet over één nacht ijs. Haar bevindingen met

gedetailleerde plattegronden, waarop alle percelen met hun kadastrummer zijn ingetekend, zijn onder arch. 232, inv. 196 bewaard gebleven in het gemeentearchief te Venlo en laten aan grondigheid niets te wensen over. Op 13 maart 1902 brengt de commissie verslag uit aan de raad en wijst Henri van Basten Batenburg aan als diegene die de wegen heeft laten uitdelven. Dat is wederrechtelijk omdat het gemeentewegen zijn. Als hij ze verder wil laten uitdelven, moet hij dit eerst bij de gemeente aanvragen. Overigens is de commissie gebleken dat Van Basten Batenburg niet de enige is die de gemeentewetten overtreedt. Ook de firma Houben & Steegh delven een gemeenteweg uit en ook zij moeten worden terechtgewezen. Hierop stellen burgemeester en wethouders zich ter plaatse op de hoogte, waarbij ze vaststellen dat Houben & Steegh inderdaad in overtreding zijn. Zij stellen hierop aan de raad voor deze firma te verplichten de weg zo spoedig mogelijk in zijn oude staat te herstellen, de gemeente fl. 20,- te betalen voor de gedolven klei en nog fl. 50,- voor de nog uit te delven en hen dit bedrag binnen een maand bij de gemeente te laten voldoen.

CONCLUSIE

De affaire van de verdwenen wegen is het laatste grote 'kleischaandaal' dat in de Tegelse gemeenteraad aan de orde komt.

Met de nieuwe verordening in de hand toont het gemeentebestuur aan in staat te zijn effectief op te treden tegen ontduikers en overtreders. Wie niet betaalt of bij controle van zijn kleiboekje door de mand valt, krijgt geen concessie meer om klei te delven. Wie de waterlopen niet bijhoudt of het terrein na uitdelving niet in zijn oorspronkelijke staat terugbrengt, evenmin.

Wat er intussen buiten de politieke arena gebeurt - waar de grote Tegelse kleifabrikanten de beste klei voor elkaars neus wegkapen - valt zoals gezegd buiten het kader van dit boek.

Herman Houba, alias *De Kúiper*, raadslid van 1900 tot 1929 en wethouder van 1906 tot 1919 (coll. auteur)

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

- Gemeentearchief Venlo (G.A.V.), hieruit:
Kieslijsten van de gemeente Tegelen in 1850 en 1874, arch.nr. 232
Kohieren van het octrooi op potaarde voor 1879, 1880 en 1883, arch. nr. 232, inv. 225
Verslagen van de toestand van de gemeente Tegelen, arch.nr. 232
Verslagen van de vergaderingen van de Tegelse gemeenteraad, arch. 254
Verslagen van de vergaderingen van het college van burgemeester en wethouders van Tegelen, arch. 234
- Sociaalhistorisch Centrum te Maastricht (S.H.C.L.), hieruit:
Verslagen van de Kamer van Koophandel, arch. 07.Z04
Tegula BV, EAN 853
- Rijkshistorisch Centrum Limburg te Maastricht (R.H.C.L.), hieruit:
Provinciaal Bestuur, arch. 04.01

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- : *De arbeidsenquête van 1887: Een kwaad leven. Deel 3: De vlasindustrie. Tilburg.* Eindverslag in de editie van Jacques Giele (Nijmegen, 1981)
- Bak, R.: *Met dank aan moeder natuur. Kleiwinning en grofkeramische industrie in Tegelen* (Amersfoort 2017)
- Dings, M.: *Tegelen in de Franse tijd* (Tegelen 1987)
- Dings, M.: *Stenen en pannen. Geschiedenis en inventarisatie van de grofkeramische industrie in Limburg* (Maastricht 1987)
- Driessen, Th.: *Geschiedenis van Tegelen* (z.p.; z.j.)
- Germes-Dohmen, I.: *Auf den Ton kommt es an. Geschichte der Westdeutschen Dachziegel- und Rörbenindustrie 1885-1935* (Viersen 1999)
- Germes-Dohmen, I.: *Die Dampfdachziegeleien der Familie Laumans in Kaldenkirchen, Bracht und Brüggel* (in: Heimatbuch des Kreises Viersen 47 (1996), p. 120-131, en 48 (1997), p. 186-206)
- Huijbers, B.: *Industrialisering en Katholieke Arbeidersbeweging in Tegelen ± 1880-1900 - Tegelen gezien tegen de achtergrond van de landelijke ontwikkeling* (scriptie Nijmegen 1983)
- Jacobs, P. en L. Huys: *K.A.B. Tegelen 1904-1954* (Tegelen 1954)
- Jonge, de J.: *Het economische leven in Nederland 1895-1914*, in: *Geschiedenis van het moderne Nederland* (Houten, 1988)

- Jonge, de J.: *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (SUN-reprint Nijmegen 1976)
- Kossmann, E.H.: *De Lage Landen, 1790-1980. Twee eeuwen Nederland en België, deel 1, 1780-1914* (Amsterdam 1986)
- Linssen, G.: *Verandering en verschuiving* (Tilburg 1969)
- Luiten van Zanden, J. en A. van Riel: *Nederland 1780-1914* (Amsterdam, 2000), hfstk. 7 en 8
- Minderaa, J.T.: *De politieke ontwikkeling in Nederland 1887-1914*, in: *Geschiedenis van het moderne Nederland* (Houten, 1988)
- Meulen, van der D.: *Koning Willem III 1817-1890* (Amsterdam 2013)
- Tamse, C.A.: *De politieke ontwikkeling in Nederland 1874-1887*, in: *Geschiedenis van het moderne Nederland* (Houten, 1988)
- Tijn, van Th.: *Het sociale leven in Nederland 1875-1895 en Het sociale leven in Nederland 1895-1914*, in: *Geschiedenis van het moderne Nederland* (Houten, 1988)
- Stoffels, J.: *Ich kên mich nag good herinnere* (Tegelen 1976)
- Schrömbges, P.: *Tonindustrie in Kaldenkirchen. Geschichte der Firma Teeuwen* (in: Heimatbuch des Kreises Viersen 37 (1986), p. 145-157)
- Stoffels, J.: *As ich dink aan vruuger* (Tegelen 1981)
- Teeuwen, P.J.M.: *Uit aarde geschapen* (Leeuwarden / Mechelen 1991)

- Wachelder, J.: *Het geboorteoerschot in Limburg in de laatste eeuw*, in *Jaarboek SHC 1956*
- Wachelder, J.: *De migratie in Limburg in de laatste eeuw*, in *Jaarboek SHC 1957*
- Woud, van der A.: *Een nieuwe wereld - Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006)

VOETNOTEN

1 Driessen, Th.: *Geschiedenis van Tegelen* (z.p.; z.j.) vermeldt op p. 124 slechts: 'Voor eenieder die op gemeentegronde klei haalde, werd een bepaalde vergoeding geëist: het octrooi op potaarde, een steeds terugkerend zoet winstje voor de gemeentekas.'

2 *Kohieren van het octrooi op potaarde*, in G.A.V. arch. nr. 232, inv. nr. 225

3 Vergadering van 12 september en 4 oktober 1892, G.A.V., arch. nr. 254, inv. nr. 4

4 Linssen, G.: *Verandering en verschuiving. Industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg, 1839-1914* (Tilburg 1969), p. 182

5 *Verslag van de toestand van de gemeente in 1855*, in G.A.V. arch. nr. 232, alsmede Teeuwen, P.J.M.: *Uit aarde geschapen* (Leeuwarden / Mechelen 1991), p.11: 'In het jaar van oprichting van deze Kamer waren - op een totaal aantal inwoners in Tegelen van 3.242 personen - niet minder dan 401 personen (meer dan 12 procent) van de plaatselijke bevolking werkzaam in de industrie. De kleiwarenfabrieken leverden het merendeel van het totale aantal industriële arbeidsplaatsen. Hierin vonden 332 personen werk en wel 191 in de dakpannenbedrijven, 83 in de steenbakkerijen, 14 bij de vervaardiging van aardewerk, 22 in de buizenfabricage en eveneens 22 in de pottenbakkerijen. Van de overigen waren 33 personen werkzaam in de plaatselijke ijzergieterijen en machinefabrieken en vonden 36 een bestaan in de fabricage van sigaren en de tabaksverwerking.' en P.J.M. Teeuwen: *Uit aarde geschapen* (Leeuwarden / Mechelen 1991), p. 59: 'De kleiwarenbetrijven voerden de boventoon. Zij boden in 1890 werk aan 401 personen. In het daarop volgend decennium

zou dit aantal oplopen tot een totale bezetting in de keramische nijverheid te Tegelen van 492 personen in 1896, respectievelijk 625 personen in 1898. In 1900 waren 735 personen in die bedrijfstak werkzaam.' en tabellen bij P.J.M. Teeuwen: *Uit aarde geschapen* (Leeuwarden / Mechelen 1991) op p. 106 en p. 116.

6 Vergadering van 8 augustus 1890, G.A.V., arch. nr. 254, inv. nr. 4 N.B. Met *de Berg* wordt hier de kleiberg bedoeld. Dit woord kan afhankelijk van de context waarin het wordt gebruikt verschillende betekenissen hebben: het kan verwijzen naar de kleiwinning als zodanig, maar ook naar het kleiwinninggebied als geheel en ten slotte ook naar het kleidepot bij de fabriek.

7 Voor de Gebroeders Teeuwen gedocumenteerd door Teeuwen, P.J.M. in *Uit aarde geschapen* (Leeuwarden / Mechelen 1991), p. 79 en 80

8 Kieslijsten van de gemeente Tegelen in 1850 en 1874, in G.A.V. arch.nr. 232, inv. nr. 586

9 *Verslag van de toestand van de gemeente in 1851*, G.A.V., arch.nr. 232, inv.nr. 118

10 Extrapolatie op basis van bevolkingsstatistieken uit 1850, te vinden in de *Bevolkingsatlas van Nederland* (Den Haag 2003) p. 134, tabel 15. Voor Tegelen in 1850 betekent dit: zo'n 350 tot 420 mannen en zo'n zo'n 336 tot 403 vrouwen, in totaal zo'n 686 tot 823 volwassen mannen en vrouwen.

11 *Verslag van de toestand van de gemeente in 1851*, G.A.V., arch.nr. 232, inv. nr. 129. Ook nu heeft er geen uitsplitsing naar leeftijd plaatsgevonden, maar op basis van de aannames hierboven komen we bij de mannen

op zo'n 544 tot 652, bij de vrouwen op zo'n 487 tot 584 en voor beiden op 1031 tot 1236 personen.

12 1862: voorzitter / burgemeester L. de Rijk, wethouders J. van Leipsig en Steph. Houba, leden B.J. Canoy, J.H. Franssen, P. Benders, J.H. Ronck, en And. Denessen; 1875: voorzitter / burgemeester Steph. Houba, weth. Q. Laumans en L. Gitmans, leden: L. Faessen, Ch. Canoy, And. Denessen, J.H. Ronck; 1882: voorzitter / burgemeester Steph. Houba, wethouders Q. Laumans, L. Gitmans, leden: P.H. Sprengers, And. Denessen, W. Sax., J.H. Ronck

13 Afschrift van de verordening met bijbehorende stukken, in G.A.V., arch.nr. 232, inv. 119

14 Afschrift van de verordening met bijbehorende stukken, in G.A.V., arch.nr. 232, inv. 219

15 Volgens het Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek op gelijknamige site: 'Op 9 Sept. 1851 werd Louis de Rijk tot lid van den Raad der gemeente Tegelen gekozen. Op 2 Juli 1862 kozen zijn medeleden hem tot lid van Gedeputeerde Staten van Limburg. Daardoor vervielen zijn burgemeesterschap en zijn lidmaatschap van de Raad.'

16 Pamflet afgedrukt in de *Tegelsche Courant* van 10 september 1932. Met de benaming Thissen-Faassen verwijzen de pottenbakkers naar de zakelijke relatie tussen raadslid Willem Faassen en pottenbakker Hubertus Thissen, die ook wordt gelegd in de *Kohieren van het octrooi op potaarde* voor 1879, 1880 en 1883, in G.A.V., arch. nr. 232, inv. nr. 225

17 Verslag van de vergadering van de

gemeenteraad van Tegelen van 22 maart 1876, G.A.V., arch. nr. 254, inv. nr. 2

18 Genoemde raadsvergaderingen in G.A.V., arch. nr. 254, inv. nr. 3

19 Deze genealogische gegevens zijn afkomstig van Rudolf Lankes, op Geneanet actief als rwlankes

20 *Kohieren van het octrooi op potaarde*, in G.A.V. arch. nr. 232, inv. 225

21 Provinciaal bestuur, RHCL, arch. nr. 04.01, inv. nr. 449

22 Provinciaal bestuur, RHCL, arch. nr. 04.01, inv. nr. 535

23 Provinciaal bestuur, RHCL, arch. nr. 04.01, inv. nr. 535

24 Provinciaal bestuur, RHCL, arch. nr. 04.01, inv. nr. 535: '

25 Vergadering college van burgemeester en wethouders van 29 november 1888, arch. nr. 234, inv. nr. 2

26 Vergadering college van burgemeester en wethouders van 1 december 1888, arch. nr. 234, inv. nr. 2

27 De Rijk beroept zich hierbij op een circulaire van de CdK van 13 juli 1889, nr. 7320/43

28 P.J.M. Teeuwen in *Uit aarde geschapen* (Leeuwarden/Mechelen 1991), p. 72

29 Vergadering Gemeenteraad Tegelen van 14 juni 1892, G.A.V., arch. nr. 254, inv. nr. 4

- 30 Vergadering Gemeenteraad Tegelen van 4 oktober 1892, G.A.V., arch. nr. 254, inv. nr. 4
- 31 Vergadering Gemeenteraad Tegelen van 6 december 1892, G.A.V., arch. nr. 254, inv. nr. 4
- 32 Moubis F.: *Parenteel van Gerardus de Rijck* op www.moubis.nl
- 33 Vergadering Gemeenteraad Tegelen van 23 december 1892, G.A.V., arch. nr. 254, inv. nr. 4
- 34 Volgens www.parlement.com
- 35 'Doordien de wethouders, evenals de leden van den Raad, der gemeente Tegelen alle samenwerking met den Burgemeester weigeren, werd door den Burgemeester voor de kas-verificatie van den gemeenteontvanger de hulp van Gedeputeerde Staten ingeroepen, waardoor dan ook jl. Donderdag onverwachts de heer Van Hees uit Maastricht in onze gemeente verscheen. Alle boeken en bewijzen van den ontvanger werden in orde bevonden; slechts werd door den Burgemeester aanmerking gemaakt op de inning der tolgelden; deze bleven veel ten achter. Doch wien hier de schuld? Er werd in kas bevonden ruim f. 4000. De heer Van Hees vertrok, ten zeerste zijne tevredenheid over den heer Hofmans als ontvanger betuigende.' (uit: *Venloosche Courant* van 16-9 1893)
- 36 *Venloosche Courant* van 18 november en de *Maasbode* van 25 november 1893, respectievelijk de *Venloosche Courant* van 25 november en de *Maasbode* van 28 november 1893
- 37 Aldus in de *Venloosche Courant* van 2 december, de *Maasbode* van 6 december en de *Venloosche Courant* van 9 december 1893
- 38 Provinciaal bestuur, R.H.C.L., arch. nr. 04.01, inv. nr. 544, nr. 57
- 39 Provinciaal bestuur, R.H.C.L., arch. nr. 04.01, inv. nr. 544, nr. 67-68
- 40 Provinciaal bestuur, R.H.C.L., arch. nr. 04.01, inv. nr. 544, nr. 97
- 41 Provinciaal bestuur, R.H.C.L., arch. nr. 04.01, inv. nr. 544, nr. 82
- 42 Provinciaal bestuur, R.H.C.L., arch. nr. 04.01, inv. nr. 545, nr. 6
- 43 Verslagen van de Kamer van Koophandel over 1889 e.v. in: S.H.C.L., arch. 07.Z04 en G.A.V. arch. 232, inv. nr. 1476 en historische krantensite Delpher
- 44 Bevolkingstoename Tegelen van 1890 – 1900:
1890 - 3393 ; 1891 - 3687 ; 1892 - 3747 ; 1893 - 3788 ; 1894 - 3834 ; 1895 - 3938 ; 1896 - 4030 ; 1897 - 4588 ; 1898 - 4844 ; 1899 - 4962 ; 1900 - 5132
Bron: *Gemeenteverslagen Tegelen in G.A.V. arch. nr. 232, inv. nr. 144-154*
- 45 Geboorte-, sterfte- en migratiecijfers voor de gemeente Tegelen, berekend over vijfjaarlijkse periodes, uitgedrukt in promille van de gemiddelde bevolking:
Periode Geboorte Sterfte Overschot
1891-1895 34,5 16,7 17,8
Vestiging Vertrek Overschot
29,6 29,8 - 0,2
Periode Geboorte Sterfte Overschot
1896-1900 30,6 14,6 16
Vestiging Vertrek Overschot
100 64,1 35,9
Bron: Wachelder, J.: *Het geboorteoverschot in Limburg in de laatste eeuw*, in Jaarboek SHC 1956, p. 70, en Wachelder, J.: *De migratie in Limburg in de laatste eeuw*, in Jaarboek SHC 1957, p. 175
- 46 Bezettingsgraad per woning:
Jaar Inwoners Woningen Bezettingsgraad
1812 824 140 5,88
1839 1237 224 5,52
1879 2598 437 5,94
1899 3829 516 7,42
1947 13800 2002 6,90
Bron: *Volkstellingen van 1812, 1839, 1879, 1899 en 1947*
- 47 Jacobs, P. en L. Huys: *K.A.B. Tegelen 1904-1954* (Tegelen 1954), p. 9-11
- 48 Geciteerd bij Van den Berg, C.: *H.B.J. van Rijn – burgemeester van Venlo, pionier der milieuhygiëne* (Assen 1971) p. 26
- 49 *Gemeenteverslag Tegelen over 1855*, in: G.A.V. arch. nr. 232, inv. nr. 120. Ook geciteerd bij Driessen, Th.: *Geschiedenis van Tegelen* (z.p.; z.j.) , p. 129
- 50 De brief van Strens bevindt zich in G.A.V. arch. 232, inv. nr. 1498
- 51 *De arbeidsenquête van 1887: Een kwaad leven. Deel 3: De vlasindustrie. Tilburg. Eindverslag in de editie van Jacques Giele* (Nijmegen, 1981), p. 21 en 22
- 52 Verslagen van de toestand van de gemeente Tegelen van 1880-1900, G.A.V., arch.nr. 232
- 53 Jacobs, P.: *Vijftig jaar K.A.B.* (Tegelen 1954), p. 10 en P.J. M. Teeuwen: *Uit aarde geschapen* (Leeuwarden/ Mechelen 1991), p. 108
- 54 Lans, van der J. en Vuijsje, H.: *Lage landen, hoge sprongen* (Amsterdam 2003), p. 10
- 55 Stoffels, J.: *As ich dink aan vruuger* (Tegelen 1981), p. 31
- 56 Stoffels, J.: *Ich kên mich nag good herinnere* (Tegelen 1976), p. 75
- 57 Stoffels, J.: *Ich kên mich nag good herinnere* (Tegelen 1976), p. 56
- 58 Houkes, M. en Burnier, C.: *Tegelen-Wilhelminaplein: leven en dood in de schaduw van de Martinuskerk. ADC rapport 1775* (Amersfoort 2013), p. 161
- 59 *Gedenkboek St. Stephanus Tegelen*, p. 44
- 60 Jacobs, P.: *Vijftig jaar K.A.B.* (Tegelen 1954), p. 18
- 61 Jacobs, P.: *Vijftig jaar K.A.B.* (Tegelen 1954), p. 18 en Jacobs, P.: 'Korte levensschets', p.3. (typoscript 1955; in bezit van de auteur)
- 62 Koninklijk Besluit van 10 – 20 juni 1884, Stb. Nr. 111.114
- 63 Geciteerd in een stukje van Billa Nooten over Tegelse bijnamen (in bezit van de auteur)
- 64 Parochieboek St. Martinus, in G.A.V. , arch. nr. 274, inv. nr. 4
- 65 Germes-Dohmen, I.: *Auf den Ton kommt es an. Geschichte der Westdeutschen Dachziegel- und Rörhenindustrie 1885-1935* (Viersen 1999), p. 48 e.v.
- 66 Voor firma's Teeuwen en Laumans: Teeuwen P.J.M.: *Uit aarde geschapen*

(Leeuwarden/ Mechelen 1991), p. 79 en Germes-Dohmen, I.: *Auf den Ton kommt es an. Geschichte der Westdeutschen Dachziegel- und Rörhenindustrie 1885-1935* (Viersen 1999), p. 125; voor firma L. de Rijk: *Limburger Koerier* van 24-5 1924, waarbij de fabriek in Duitsland wordt verkocht met groeves in Tegelen (Horsterberg) en Steyl (Patersveld).

67 Germes-Dohmen, I.: *Die Dampfdachziegeleien der Familie Laumans in Kaldenkirchen, Bracht und Brüggem* (in: Heimatbuch des Kreises Viersen 47 (1996), p. 122) en Germes-Dohmen, I.: *Auf den Ton kommt es an. Geschichte der Westdeutschen Dachziegel- und Rörhenindustrie 1885-1935* (Viersen 1999), p. 115 e.v.

68 Germes-Dohmen, I.: *Auf den Ton kommt es an. Geschichte der Westdeutschen Dachziegel- und Rörhenindustrie 1885-1935* (Viersen 1999), p. 196 e.v.

69 Provinciaal bestuur, RHCL, arch. nr. 04.01, inv. nr. 549, nr. 14. Bijlage 1. Rechtsvordering der Gemeente contra de burgemeester; bijlage 2. Niet-uitvoering raadsbesluit d.d. 28 november 1898; bijlage 2a. Niet-uitvoering van andere besluiten; bijlage 3. Kamer van Koophandel; bijlage 4. Niet ter tafel brengen van ingekomen stukken, enz.

70 ibidem

71 Teeuwen P.J. M.: *Uit aarde geschapen* (Leeuwarden/ Mechelen 1991), p. 142

72 Zie Bijlage 1 van Provinciaal bestuur, RHCL, arch. nr. 04.01, inv. nr. 549, nr. 14

73 Notulen van de besloten vergadering van de Tegelse gemeenteraad van 4 september 1900, in: G.A.V., archnr. 254, inv. nr. 119

74 De lijst van oprichters uit Teeuwen P.J. M.: *Uit aarde geschapen* (Leeuwarden/ Mechelen 1991), p. 132 stemt niet overeen met de lijst van aandeelhouders, zoals vermeld in het presentieregister van de algemene vergadering. (S.H.C.L., EAN 853, Tegula BV, inv. nr. 127). Daarin staat de volgende opsomming van aandeelhouders met hun aantal aandelen en stemmen: W. R. C. (Carel) van Basten-Batenburg, aandelen 10, stemmen 3; Mr. W. J. H. Th. van Basten-Batenburg, aandelen 7, stemmen 2, J. A. G.C. Trosee, aandelen 5, stemmen 2, P.G. Buskens, aandelen 2, stemmen 1,; G. Buskens, aandelen 6, stemmen 2; mr. J. H. A. (Johan) van Basten-Batenburg, aandelen 7, stemmen 2.

75 Teeuwen P.J. M.: *Uit aarde geschapen* (Leeuwarden/ Mechelen 1991), p. 132 e.v.

76 Een bijkomend gevolg is ook dat het college hiermee een middel achter de hand heeft om kleifabrikanten die hun waterlopen niet in orde houden - wat ook een veel voorkomend probleem blijkt - in het gareel te dwingen. Zij kunnen van het recht op kleidelven worden uitgesloten.

77 College van Burgemeester en wethouders van 17 april 1901, in G.A.V. arch. nr. 234, inv. nr. 3. Zie ook de raadsvergadering van 1 maart 1901, waarin de reactie van Gedeputeerde Staten wordt besproken en men besluit het tarief van fl. 0,20 te handhaven.

78 Linssen, G.: *Verandering en verschuiving* (Tilburg 1969), p. 186

